

ISSN: 2789-4444
2789-4452تحتقیق مجلہ پنجابی زبان تے ادب
ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار

پنجاب کلچر

(چھپیمانی)

جلد 03، شماره 02، مسلسل شماره نمبر 06..... جولائی، دسمبر 2023ء

مدیر اعلیٰ

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

مدیر

ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

نائب مدیر

ڈاکٹر کرامت علی مغل

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے / ہدایتاں

- 1- مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
  - 2- مقالہ ان پیج پروگرام، 14 نوٹ وچ کمپوز ہووے تے سوٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔
  - 3- مقالے دے پہلے صفحے اُتے پٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوں:
مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پیس، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پیس، مقالے دے ان چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔
  - 4- ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ (Abstract) 100 توں 200 لفظاں وچکار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں پٹھ لکیر لائی جاوے۔ جہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اُگھوں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکے۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھراں جہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature پٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیت پٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جینناں سرناویاں نوں پورا اے یاں جس کھیتی دا ویرا کردار اے اوہناں دے پٹھ وی لکیر لائی جاوے جو Folk، Social & Political Culture، Colonial، Feminist، وغیرہ
  - 5- مقالے وچ جدوں پہلی وار کسے انہم شخصیت دا ناں آوے تے کمائیاں (بریکناں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موتے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوہدی اوہدی حاکمی دے سال لکھے جان اتے کسے انہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ویرا لکھیا جاوے۔
  - 6- پنجابی توں علاوہ دو جیاں زبانوں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمائیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔
  - 7- حوالیاں، مآخذ اں تے کتابیات لئی ”پنجاب کلچر“ لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:
کتاب دا حوالہ: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء) 40۔
کتابیات وچ اندراج: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء
مضمون دا حوالہ: فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ”ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ“، کھوج 81 (جولائی۔ دسمبر 2018ء): 47۔
مآخذ یاں کتابیات وچ اندراج:
فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ”ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ“، کھوج 81 (جولائی۔ دسمبر 2018ء) 47-81
Online Sources لئی:
  - ویب سائٹ دا پورا پیس، اوس توں فائدہ چکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔
  - 8- HEC دی ہدایت مطابق ایس وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، مخفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ”کھوج“ وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کیتا جاندا اے۔
- آن لائن ویب سائٹ: <https://punjabculture.ipcs.edu.pk/>
انڈیکسنگ ویب سائٹ: <http://tehqqeqat.org>
حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style_chicago.htm
مدیر: مجلہ پنجاب کلچر۔ ادارہ پنجابی سلیکھ تے رینٹل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, punjab-culture@pu.edu.pk
Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

نعت

چو فیروزے لو ، وچالے روشنی اے
مرے آلے دوالے روشنی اے
نبیؐ دی پاک سیرت رستہ رستہ
ستارا وی اے نالے روشنی اے
کدی تاریکیاں توں وی اے لگدی
کوئی لکھ وار ٹالے روشنی اے
اوہ جس نے نور دینا ایں ابد نوں
بس اوسے مکھ دی حالے روشنی اے
اُلیکن نعت سرناواں جدوں توں
ہر اک اکھر دوالے روشنی اے
سنجھلنا فیر اُمت نوں پوے گا
کہ ہُن اس دے حوالے روشنی اے
نبیؐ دے جوڑیاں دی دھوڑ ثاقب
جو اکھیاں دے پیالے روشنی اے

(ڈاکٹر سعادت علی ثاقب)

فہرست

07	مدیر	اداریہ
09	ڈاکٹر محمد ایوب	1- مذہبی تعلیم پنجابی زبان راہیں
17	ڈاکٹر شمینہ بتول/	2- چودھری شہاب الدین دے پنجابی ترنئے
	ڈاکٹر عائشہ رحمان/	’حالی دی مسدس‘ دا ویروا
	ڈاکٹر صائمہ بتول	
29	ڈاکٹر ماریہ طاہر	3- انگریز راج سے دے پنجابی لوک ادب وچ مزاحمتی رنگ
41	ڈاکٹر رشم جمیل پال	4- بول مٹی دیا باویا: اک جھات
53	عبدالرحمن خان	5- بھگتی لہر: بارہویں صدی توں اٹھارویں صدی تک
73	اعجاز	6- سورج گرہن: اک نویکلی جھات

اداریہ

پنجاب گیانیاں دی دھرتی، اجیتیہی دھرتی اے جتھے صدیاں توں گیان و منڈیا جاندا رہیا اے ایہہ گیان و نڈن دا سلسلا ایہہ درشاند اے کہ اتھے گیان دے ہر کھیتڑ وچ ودھیا ڈھنگ نال کھوج پرکھ داوی کم ہوندا رہیا بھائیوں ادو کے سے دی گل ہووے یاں اجو کے دی کھوج پرکھ دے کھیتڑ وچ گیان دا سلسلا ودھدیاں ای ویکھیا گیا اے۔ شاکائن نال دا اک زبان دان جو پاننی توں پہلاں دا ہووے گا اوس بارے ہور معلومات تاں نہیں ملدی اے پر اوس دے قول نوں پاننی ماننا دیندا اے شاکائن دا قول سی کہ سارے لفظ کسی نہ کسی مادے دے نال ای بنے ہوندے نیں تے ایہ لفظ لوکائی دی بول چال وچ آندے گئے جس کر کے مادے والا لفظ اوس پکڑ وچوں نکل جاندا اے۔ پاننی نے وکھ وکھ پیشیاں دیاں اصطلاحواں دسیاں، اگیتراں کھیتراں دسیاں، حرف علت بارے جانکاری توں وکھ ادو کے تے اجو کے سے وچ خاندان دے وکھ وکھ انگاں ساکاں دے کیہ نال سن اوہناں دی پچھان وی دتی۔ بھارت دے علاقے کاشی وچ آپ دے نال دا مندر ”سارک مندر“ بنایا گیا اے جو آپ دے زبان دان تے لوکائی نوں گیان دین دے کارن ای اے۔ ایس کھوج پرکھ نال جڑے چھیمیا ہی رسالے وچ وچ زبان تے ادب دیاں وکھ وکھ پرتاں نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ڈاکٹر محمد ایوب دے لیکھ ”مذہبی تعلیم پنجابی زبان راہیں“ وچ پنجاب دے اندر مذہبی تعلیم دین وچوں زبان دے ورتارے نوں بڑے سچے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے۔ ”چودھری شہاب الدین دے پنجابی ترجمے ’حالی دی مسدس‘ دا وروا“ وچ ڈاکٹر شمینہ بتول نے چودھری شہاب الدین دے ترجمے دے کئی کچھ ساہمنے لیاندے نیں۔ ڈاکٹر ماریہ طاہر نے اپنے لیکھ وچ انگریز سے دے لوک ادب اندر مزاحمتی رنگ نوں موضوع بنایا اے۔ ڈاکٹر رشم جمیل

پال نے ”بول مٹی دیا بویا: اک جھات“ وچ سجاد حیدر دی ڈراما نگاری نوں تنقیدی تے تجزیاتی انداز نال لکھیا اے۔ عبدالرحمن اچھے کھوجکار نہیں جو ”بھگتی لہر: بارہویں صدی توں اٹھارویں صدی تک“ نوں موضوع بناندیاں ہوئیاں پنجاب دی دھرتی؛ زبان و ادب اُتے بھگتی لہر دے اثرات دا جائزہ لیا اے جدکہ اعجاز نے افضل احسن رندھاوا دے ناول سورج گرہن دیاں پرتاں کھولیاں نیں اوہ اپنے لیکھ ”سورج گرہن: اک نویکلی جھات“ وچ ناول نگار دے فن تے تحقیقی انداز اپنا کے مدلل لکھت بناندے نیں۔ اجو کے سہ اندر وی پنجاب دی دھرتی تے جو ساہت رچیا جا رہیا اے اوہدے اندر دی نوکلنتا ساہت دے پر پھلتا دی دس پاندی اے۔

.....مدیر

مذہبی تعلیم پنجابی زبان راہیں

Abstract:

"Punjabi is the oldest, richest and most spoken language in Pakistan. Majority of people in Punjab speak Punjabi language. Despite being the oldest and richest language of the region, it is not included in education on any level. This is the one of the reasons why literacy rate in Punjab is lower than that of Sindh and KPK. Before the rule of British in Punjab, Punjabi language was used in religious madrasa to teach Tafseer, Hadith and Fiqah. In point of view of religious curriculum most of the Quranic translations were in Punjabi. Translation of Hadith and biography of Holy Prophet was also done in Punjabi. Islamic history was written in the form of Miraj Nama. And devotion to Holy Prophet (SAW) was written in the form of Naat compilations i.e. Tauleed Nama, Noor Nama, Huliya Shareef, Wafat Nama. For Fiqah books like Rooti Adab, Bohal Namaz, Charkha Nama, Talab Nama, Roza Nama, Molvi Nama, Gulzarain and Jindri were written in Punjabi for people to understand easily. Even today in Punjab many Mosque especially in rural area molvi deliver Friday sermon in Punjabi language. Due to which people living in rural area are

more closely associated with Islam as compared to people living in cities. Due to materialism, today's common Punjabi is surrounded by many issues (moral, religious, social, economic, and societal). It is the need of the hour to spread Islamic teachings in Punjabi language so that people can easily follow the teachings in this chaotic era and live an easy life. This will revolutionize the life of a common man as well as it will spread the air of brotherhood and humanity in society. If we become successful in spreading our religious teaching in Punjabi language then very soon we will be among developed nations of the world."

Keywords: *Punjabi, Language, Literacy, Religious, Tafseer, Hadith, Fiqah, Point of View, Curriculum, Quranic Translations*

سیانے آکھدے نیں کہ تعلیم ہر منکھ دا ڈھلا حق اے، علم دا حاصل کرنا اوہدوں ای لائے وند ہووے گا جدوں تعلیم اوس زبان وچ دتی جاوے جیہڑی منکھ دے چار چوہیرے یاں اوس دے گھر وچ بولی جاندی اے۔ اسلام وی حصول علم اُتے بہوں زور دیندا اے۔ نبی پاک ﷺ نے فرمایا:

”اطلبوا العلم من المهد الى اللحد“ (۱)

علم حاصل کرو ماں دی گودی توں قبر دیاں کندھاں تاںیں
دھرم اسلام دی مقدس کتاب قرآن شریف وچ دھرتی اتے منکھی تخلیق بارے لکھیا

اے:

”اسیں انسان نوں پیدا کیتا تے علم سکھایا۔“ (۲)

اک ہورتھاں ربی فرمان توں پتا لگدا اے کہ رب نے ایس دھرتی اتے کسے وی تھاں
کوئی اجیہا پیغمبر نہیں گھلایا جو اوس خطے دی مقامی زبان نہ جاندا ہووے۔ اللہ تعالیٰ دا فرمان اے:

”اسیں کوئی ایسا پیغمبر نہیں گھلایا جیہڑا اپنی قوم دی زبان نہ سمجھدا ہووے تے نہ بولدا ہووے تاں جے اوہ پیغمبر اوہناں نوں اللہ دے حکماں نوں کھول کھول کے دے۔“ (۳)

ایس آیت توں ایہہ پرسدھ ہوندا اے کہ تعلیم بھانویں دینی ہووے یاں دنیاوی ایس دا مقامی مادری زبان وچ ہونا تے عام لوکاں تائیں اپڑون دا کم مادری زبان وچ ای ہونا چاہیدا اے، جدوں ایس ربی فرمان دا نفاذ پنجاب دے موجودہ تعلیمی نصاب، تعلیمی نظام تے ذریعہ تعلیم ول ویکھدے آں تاں ایہہ گل نتر کے سامنے آندی اے کہ پنجاب وچ آون والی کسے وی سرکار نے ایس بارے کوئی خاص دھیان نہیں دتا۔ ایس توں پہلاں کہ پنجابی زبان راہیں مذہبی تعلیم بارے گل کریئے تاں ساہنوں ایہہ ویکھنا ہووے گا کہ تعلیم تے زبان دا آپسی تعلق کیہ اے؟ طالب علماں لئی زبان کیہ اہمیت رکھدی اے تے نظام تعلیم وچ کسے زبان دا ذریعہ تعلیم ہوون دی کیہ حیثیت اے؟ ایس سلسلہ وچ ہن تک سرکاری سطح اُتے کیتیاں جاون والیاں کوششاں کیہ نیں؟

زبان کیہ اے؟ ”فیروز اللغات“ دے مطابق:

”زبان کے معنی ہیں بول چال، بات چیت، گفتگو، لسان، محاورہ، بولی، الفاظ یا کلمات جو زبان اور منہ سے نکالے جاتے ہیں۔“ (۴)

ایس وشے اتے خلیل احمد صدیقی اپنے وچاراں دا اظہار انج کر دے نیں:

”زبان فکر، خیال، جذبے کے اظہار و ابلاغ کا ذریعہ ہے۔“ (۵)

ڈاکٹر فرمان فتح پوری اپنی لکھت وچ کسے وی زبان دے ہوند وچ آون تے اوس سماج

وچ ایس دی اہمیت انج دسدے نیں:

”زبان دراصل انسان کی سماجی، معاشرتی ضرورتوں کی ایجاد ہے۔ آج بھی

کوئی زبان انہی ضرورتوں کے ماتحت وجود میں آتی ہے۔ سماجی زندگی کے

سہارے ہر زبان اپنی ارتقائی منزلیں طے کرتی ہے۔“ (۶)

ایس توں سٹانکلدا اے کہ زبان تے تعلیم دا آپس وچ گوڑھا تعلق اے۔ زبان تے

استاد مل کے تعلیم دی بنیاد فراہم کر دے نیں تے ایس بنیاد راہیں طالب علم اپنیاں تعلیمی منزللاں

تیزی نال طے کردا اے۔ آفتاب حسن ذریعہ تعلیم بارے لکھدے نیں:

”ذریعہ تعلیم نہ صرف یہ کہ طالب علم کے لیے سہولت یا عدم سہولت پیدا کرتا

ہے بلکہ طالب علم پر اس کا اثر بھی بہت پڑتا ہے۔“ (۷)

ایس ویلے پنجاب دے نظام تعلیم دی صورت حال بہوں عجیب اے۔ انگریزی میڈیم، پرائیویٹ تے کچھ سرکاری ادارے انگریزی نوں اہمیت دیندے نیں۔ بہتے سرکاری تعلیمی اداریاں وچ اُردو ذریعہ تعلیم اے۔ اسلامی مدرسے عربی، اُردو یاں مادری زبان (پنجابی وچ نہیں) وچ تعلیم دیندے نیں۔ حالانکہ عملی طور تے کچھ کیڈٹ سکول تے مشنری سکولوں دا کدھرے وی ذریعہ تعلیم نہ تے مکمل طور تے انگریزی اے تے نہ ای اُردو جد کہ پنڈاں دے سکولوں وچ ذریعہ تعلیم پنجابی استعمال کیتا جاندا اے، پراچیری تعلیم دیاں ساریاں کتاباں انگریزی وچ نیں۔ مکدی گل ایہہ کہ کسے وی پدھراتے تعلیم دیوں دا ذریعہ واضح نہیں۔

پنجاب اتے انگریز راج توں پہلاں مدرسیاں وچ قرآن و حدیث، فقہ تے تصوف دی تعلیم پنجابی وچ دتی جاندی سی۔ جس کارن اتھے شرح خواندگی بہت زیادہ سی، فیر مادری زبان وچ تعلیم دیوں تے روک لا دتی گئی تے نصاب نوں نویں سریوں اُردو وچ مرتب کیتا گیا تے انج تعلیم نوں اوکھا بنا دتا گیا۔ پروفیسر محمد سلیم مادری زبان وچ تعلیم دیوں دی اہمیت بیان کردے ہوئے لکھدے نیں:

”مادری زبان کے ذریعے علمی تصورات ذہن کی گرفت میں آتے ہیں۔ جتنی

آسان سے طالب علم مادری زبان میں اظہار مافی الضمیر کر سکتا ہے اتنا

غیر مادری زبان میں نہیں کر سکتا۔“ (۸)

انسانی اظہار دا ذریعہ لفظ نیں تے انسان پہلوں اوہ لفظ سکھدا اے جیہڑے اوہدے ماحول وچ اوہدے ماں باپ تے ساتھی بولدے نیں۔ ابتدائی طور تے جے انسان اوہ زبان وچ تعلیم وی حاصل کرنا شروع کر دیوے تے اوہ چھیتی علم دیاں منزلوں طے کر لیندا اے۔ فیر جدوں اوہدا لفظ بھنڈا وسیع ہوندا اے تاں اوہ دو جیاں زبانوں وی آسانی نال سکھ لیندا اے۔ ایس دے الٹ جے کر سکول وچ اوس نوں اوپری زبان سکھائی جاوے جیہڑی اوہدے واسطے اکای غیر ہووے تے فیر سارا وقت اوس زبان نوں سکھن تے لگے گا تے علمی منزلوں طے کرن دا سلسلہ

ادکھا ہو جاوے گا، کیوں جے اوپری زبان وچ سوچنا، سمجھنا وادھو بھار اے، کوئی بندہ اوپری زبان اُتے کناوی عبور حاصل کر لوے، اوہ اوہدے وچ اپنی مادری زبان وانگوں اظہار دی صلاحیت نہیں کر سکدا۔ ایسے لئی پروفیسر سعید خالد ایس مسئلے اتے اپنے وچارانج دسدے نیں:

”مادری زبان میں علم حاصل کرنے والے طالب علموں میں حقائق بارے نقطہ نظر واضح اور حقیقت پسندانہ ہوتا ہے۔ ان میں تجسس اور اختراع کی صلاحیتیں پروان چڑھتی ہیں اور وہ علمی معاملات کو ذہنی بوجھ کی بجائے ذہنی ضرورت کے طور پر سمجھنے کی کوشش کرتا ہے۔“ (۹)

موجودہ تعلیمی نظام نوں مکھ رکھ کے ایہہ گل ساہنوں منی پوے گی کہ جو سرکاری سرپرستی اج کل اُردو نوں حاصل اے اوہ پنجابی زبان نوں حاصل نہیں۔ سرکاری بلہ شیرمی نہ ملن دے باوجود پنجابی زبان وچ بھرواں ساہت لکھیا جا رہیا اے۔ ایہہ زبان لہجیاں دے فرق نال نہ صرف ایس دھرتی دے دکھ وکھ تھاواں اتے بولی تے سمجھی جاندی اے سگوں ایہہ دکھارا ایتھوں دے وسنیک دو جیاں مکاں تک وی لے گئے نیں۔

جدوں اجو کے سہ پنجابی راہیں مذہبی تعلیم وی گل کریئے تاں ایہہ گل نتر کے سامنے آندی اے کہ اج وی جنوبی پنجابی وچ محرم دیاں ساریاں مجلساں پنجابی وچ ای پڑھیاں جاندیاں نیں، سگوں ایہہ رنگ اینا مقبول ہو یا اے کہ لگ بھگ سارے پنجاب وچ ایہہ انداز پرچلت ہو گیا اے۔ ایس توں دکھ نوحہ خوانی وی ایسے وچ ہو رہی ہے۔ ایس توں دکھ پرانیاں دھرمی لکھتاں نوں (معراج نامہ، تولد نامہ، اشتر نامہ، چوہر بیڑی نامہ، فقر نامہ، جوگی نامہ، طالب نامہ، پند نامہ، حلیہ شریف، وفات نامہ، روزہ نامہ، مولوی نامہ، گلزاراں جنڈڑی، پوڑی) مڑتوں چھاپیا جا رہیا اے۔ ایہناں صفحاں اتے تحقیقی کم کروایا جا رہیا اے۔ پنڈاں تے شہراں وچ مولوی صاحبان نماز جمعہ دا خطبہ پنجابی زبان وچ دے رہے نیں۔ اسلامی مدرسیاں وچ فقہ دیاں کتاباں (روٹی ادب تے بوبل نماز) پنجابی وچ پڑھایاں جا رہیاں نیں۔ بھوویں کہ ایہناں مدرسیاں دا بہتا نصاب عربی یاں اُردو وچ اے پر سیاق و سباق تے متعلقہ نصاب دی تشریح پنجابی وچ کیتی جاندی اے۔ ہن بہتا زور سیرت نگاری، قرآن دے ترجمے، (منظوم تے نثر وچ)، نعت نگاری، اسلامی تاریخ دے لکھن اتے لایا جا رہیا اے جو ایس گل دا ثبوت اے کہ پنجابی زبان وچ مذہبی تعلیم دیون دی ہر پکھوں

صلاحیت موجوداے۔ کیوں ہے:

- ۱۔ ایہدے وچ ساریاں دھرمی اصطلاحواں دا ترجمہ کیتا گیا اے۔
- ۲۔ ایہہ زبان خٹے دی سب توں وڈی زبان اے، عام فہم تے عام طور تے اک وڈے علاقے وچ بولی تے سمجھی جاندی اے۔
- ۳۔ معاشرتی تے تمدنی حیاتی نال ایہد اگوڑھا تعلق اے۔
- ۴۔ ایس زبان دا شہد بھنڈارا ایناں وسیع اے کہ ایہدے وچ دوسریاں زباناں دیاں فنی تے علمی کتاباں نوں آسانی نال ترجمہ کیتا جاسکدا اے۔
- ۵۔ ایہہ زبان قومی مزاج توں ہم آہنگ اے تے منکھی سوچاں تے جذبیاں دی ترجمانی سوہنے ڈھنگ وچ کردی اے۔
- ۶۔ ایس زبان دی اعلیٰ تعلیم دا انتظام موجوداے تے ہر قسم دے تحقیقی موضوعات اتے کم کیتا جاسکدا اے۔

مکدی گل ایہہ کہ پنجابی زبان کسے وی اچ پدھر زبان دے سارے معیاراں اتے پوری اتردی اے ایس لئی جے کر مذہبی تعلیم ایس زبان راہیں دیوں دا پر بندھ کر لیا جاوے تاں کوئی اچرج گل نہ ہووے گی۔ کیوں جے ایہہ زبان پڑھن تے پڑھاؤن والے وڈی روانی نال بولدے، سمجھدے تے لکھدے نیں، اک وسیع ذخیرہ الفاظ ایس کول ہے تے دو جیاں زباناں تو ترجمہ کرن دی طاقت وی ایس اندر اے۔

حوالہ جات:

- ☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر (ریٹائرڈ)
- ۱۔ البندی، شیخ علی متقی ابن حسام الدین، کنز العمال، کراچی: دارالاشاعت، ص: ۱۲۵۶
  - ۲۔ قرآن مجید، سورۃ الرحمن، آیت ۳ تا ۴
  - ۳۔ قرآن مجید، سورۃ ابراہیم، آیت ۴
  - ۴۔ فیروز اللغات، فیروز سنز، لاہور، ۱۹۶۸ء، ص: ۶۸۲
  - ۵۔ خلیل احمد صدیقی، زبان کا مطالعہ، قلات، قلات پبلشرز، ۱۹۶۴ء، ص: ۶۳۱
  - ۶۔ فرمان فتح پوری، تدریس اُردو، مکتبہ جامعہ، کراچی، ۱۹۷۲ء، ص: ۳
  - ۷۔ آفتاب حسن، ذریعہ تعلیم اور اصطلاحات، کراچی، شعبہ تصنیف و تالیف، ۱۹۸۲ء، ص: ۱
  - ۸۔ محمد سلیم پروفیسر، چھوٹے بچوں کی تعلیم و تربیت، لاہور، ادارہ تعلیم و تحقیق، پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۸۹ء، ص: ۱۶
  - ۹۔ سعید خالد، پروفیسر، پرائمری تعلیم، صوبائی تعلیمی کونسل، کوئٹہ بلوچستان، ۱۹۹۱ء، ص: ۳۲۹

* ڈاکٹر ثمنیہ بتول

** ڈاکٹر عائشہ رحمان

*** ڈاکٹر صائمہ بتول

چودھری شہاب الدین دے پنجابی ترجمے "حالی دی مسدس" دا ویروا

Review of Ch. Shahab u Din's Punjabi Translation Hali di Mussadas

ABSTRACT:

Molana Altaf Hussain Hali was the famous Muslim leader who played an important role in movement of Pakistan. He was also a great poet and historian. He encouraged and motivated Muslims for their batterment and indipendence. Hali created "Madojazr-e-Islam" for the first time in 1879. In his poetry he tried to awair the Muslims for their history and tried to guide them for a batter future. Sir Shahab u Din translated said book in 1931 under the title of "Hali di Musaddas" where as same was republished in 1942. In this book Urdu text and its Punjabi translation has been given peraler slide by slide. The purpose of Mussadas was to bring Muslims out of depression or anxiety. In Mussadas realism, love, dedication, selfless servise, simplicity of language and flow was kept in preview. In this book metaphors and complicated language was not used.

Keywords: Molana Altaf Hussain Hali. Madojazr e Islam. Musaddas e Hali. Hali di Musaddas. Muslims of India. Translation. Sir Shahab u Din. Indipendance.

ہندوستان دی دھرتی اُتے وکھو وکھ توماں دا وجود صدیاں توں ملدا اے جیہناں دانہ صرف
 عقیدہ تے مذہب وکھرا سی سگوں رہن سہن تے تہذیب و ثقافت وی اک دو جے توں وکھ
 سی۔ مسلماناں نے ایس خطے اُتے ہزار سال حکومت کیتی تے اخیر محکوم بن کے وی ایسے دھرتی
 دے وسنیک رہے۔ انگریزاں دی عمل داری مگروں ویہویں صدی دے مڈھ وچ ایہتھے آزادی

تحریک نے جنم لیا۔ مڈھلے طور تے ہندوستان دیاں ساریاں قومیاں نے رل کے اپنے حق تے آزادی لئی جدوجہد دا آغاز کیتا۔ ایہ آواز زیادہ دیر تائیں قائم نہ رہ سکی۔ انج چھیتی ای ہندوستان دیاں دو وڈیاں قومیاں مسلمان تے ہندو اپنیاں راہواں نوں وکھرا کرن تے مجبور ہو رگئے۔ مسلمان قائد اعظم دی اگوائی ہیجھ وکھرے آزاد اسلامی وطن دے حصول لئی ہمت، حوصلے، عزم تے آن ٹوٹ ادا دیاں نال اگے ودھدے رہے۔ اجیہی صورت حال وچ اوہناں نوں ودھیرا کڑاں تے مشکلاں داسا مناوی کرنا پیا، پر اوہناں ہمت تے حوصلہ نہ چھڈیا۔ آزادی دی تحریک وچ وکھ وکھ سمیاں وچ کئی رہنماواں نے اپنا بھرواں کردار ادا کیتا۔ ایہناں جنیاں وچ سر سید احمد خان، ڈاکٹر علامہ محمد اقبال، سر آغا خان، چوہدری رحمت علی، مولانا محمد علی جوہر، سر سید احمد خان تے مولانا الطاف حسین حالی شامل سن۔ مسلماناں دا درد رکھن والے ایہناں رہنماواں وچ مولانا الطاف حسین حالی دی شخصیت بہت نمایاں اے۔ اوہناں دا اصل نال الطاف حسین تے حالی مستخلص سی۔ اوہناں نوں خواجہ الطاف حسین حالی وی اکھیا جاندا سی۔ حالی شاعر، نثر نگار تے سوانح نگار وی سن۔ اوہناں دا جنم 1837ء وچ پانی پت (ہریانہ) دے مقام تے ہویا۔ اوہناں دے والد خواجہ ایزد بخش سن جنہاں دی وفات الطاف حسین دی پیدائش توں نوو رہے مگروں ہوئی۔ حالی دی پرورش تے تربیت اوہناں دے وڈے بھرانے کیتی۔ قرآن پاک حفظ کرن مگروں اوہناں نے حدیث، فلسفہ تے منطق دی تعلیم حاصل کیتی۔ اوہناں دیاں اہم لکھتاں وچ مقدمہ شعر و شاعری، حیات جاوید، حیات سعدی، مثنوی مناجات بیوہ، یادگار غالب تے مسدس حالی (مد و جزر اسلام) شامل نیں۔ انٹرنیٹ اُتے اُردو ادب وچ حالی دی شاعرانہ حیثیت نوں ایہناں اکھراں وچ مان دتا گیا اے:

Hali occupies a special position in the history of Urdu Literature. He was a poet, critic, teacher, a performer and impressive prose writer.⁽¹⁾

الطاف حسین حالی نوں وڈی شہرت "مسدس حالی" پاروں حاصل ہوئی جیہڑی اوہناں نے سرسید احمد خان دی اصلاحی تحریک توں متاثر ہو کے لکھی۔ اصل وچ سرسید احمد خان نے ای الطاف حسین حالی نوں مسدس لکھن اُتے راضی کیتا۔ مسدس حالی دا پہلا ایڈیشن 1879ء وچ جد کہ دو جا ایڈیشن 1880ء وچ تے تے ایڈیشن 1882ء وچ چھاپے چڑھیا۔

مسدس حالی یعنی "مد و جزیر اسلام" اصل وچ مسلماناں دے عروج تے زوال دی کہانی اے۔ حالی نے مسدس دا مڈھ دور جاہلیت توں بنھیا۔ ایس لکھت نوں دو حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے۔ اک اسلام دا چڑھا یعنی مسلماناں دے عروج دا ذکر۔ ایس کتاب دے مڈھ وچ عرب دے جغرافیائی، معاشی تے سماجی حالات بارے واقعی دتی گئی اے۔ بقول ڈاکٹر جمیل جالبی:

مسدس حالی اس کا اصل نام مد و جزیر اسلام ہے لیکن "مسدس حالی" کے نام سے ایسی شہرت پائی کہ آج تک اسی نام سے موسوم کیا جاتا ہے۔⁽²⁾

کتاب دا عنوان ”مسدس حالی“ وی ایس لئی رکھیا گیا کیوں جے حالی نے مد و جزیر اسلام نوں شعری صنف "مسدس" وچ بیان کیتا اے۔ طویل شعری نظم اک شاہکار توں گھٹ نہیں۔ مسدس یعنی چھ مصریاں اُتے مشتمل اک بند جیہدے پہلے چار مصرعے ہم قافیہ تے آخری دو مصریاں دا قافیہ وکھرا ہوندا اے۔ پنجابی زبان وچ پہلی وار ایہدا ترجمہ 1931ء وچ سر شہاب الدین نے کیتا جیہدے اسرناواں "مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ" رکھیا گیا۔ ایہ ترجمہ نظر ثانی مگروں 1942ء وچ دوجی وار چھاپیا گیا۔ ہن تیکر ایہدے کئی ایڈیشن چھاپے چڑھ چکے نیں۔ چوہدری سر شہاب الدین نے ترجمہ کردیاں وارث شاہ دی بحرنوں ورتیا اے۔ وارث شاہی بحر کیوں جے لمی ہوندی اے ایس لئی ایہدے وچ گل دی وضاحت چچویں ڈھنگ نال کیتی جاسکدی اے۔ حالی دی مسدس دے کل صفحات 692 نیں جیہدے وچ 492 شعری بند شامل کیتے گئے نیں۔ کتاب

دے اک صفحے تے اردو جد کہ اوہدے سامنے پنجابی وچ ترجمہ کیتے شعری بند لکھے گئے نیں
- "مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ" دا دو جا ایڈیشن 1942ء وچ چھاپے چڑھیا جیہدے اخیر تے
اوہناں ضمیمے راہیں پڑھن والیاں لئی سوکھت کیتی اے۔ جیویں لکھدے نیں:

میں اصلی مسدس دے ترجمے دے تے نالے تیناں ضمیمیاں دے صفحات
دے نمبر (جیویں عام دستور اے) دے دتے نیں پر نال ای میں شروع
توں لے کے اخیر تیک بنداں دے نمبر وی الگ الگ دے دتے نیں۔
اُمید اے کہ پڑھن والیاں نوں کسے اُردو یا پنجابی دے لفظ دے معانی لبھن و
چ یاں تاریخی جغرافیہ دی کوئی گل لبھن وچ کوئی اوکھت نہ ہووے
گی۔⁽³⁾

چوہدری شہاب الدین نے وڈی محنت نال ایہ کم کیتا اے۔ "تشریحی نوٹ" بند دے
نمبراں دے حساب نال انج ای "پنجابی ترجمے دا فرہنگ" دے سرناویں ہیٹھ پنجابی لفظاں دا اُردو
وچ ترجمہ کر کے پڑھناراں لئی سوکھیا کیتی اے جیہدے نال ترجمے دی اہمیت ہور ودھ گئی
اے۔ شاعری نوں ترجمے راہیں بیان کرنا قدرے اوکھا کم اے۔ کیوں جے اصل لکھت وچ شاعر
دے اندازِ تخیل تے عمدہ بیانی نوں ترجمے راہیں انج ای بیان کرنا ممکن نہیں، لازمی طور تے فرق
آجاندا اے۔ ایس حوالے نال گل کر دیاں سر شہاب الدین لکھدے نیں:

جیہڑی جیہڑی غلطی مینوں نظر آئی اوہ تے میں ٹھیک کر دتی اے۔ بعض تھاویں
میں ترجمہ وی بدل دتا اے پر ترجمہ ترجمہ ای اے۔ اصل اصل ای اے۔
ترجمہ اصل نال کدے مل نہیں سکدا۔⁽⁴⁾

ایہی کارن اے پئی حالی دے شعری بنداں دا ترجمہ کر دیاں سر شہاب الدین نے ترتیب بدل دتی اے یعنی مصرعے اُتے تھلے یاں تھلے اُتے لکھ دتے نیں۔ مسدس دے شعری بند دے سرناویں دا ترجمہ کدھرے کدھرے اوپر اجا پدا اے جیویں مولانا الطاف حسین حالی نے شعری بند دا سرناواں "ہمدردی" لکھیا اے جد کہ شہاب الدین نے ترجمے وچ "درد" لکھ دتا اے۔ دونویں اکھراں دے معنی وکھ وکھ نیں۔ انج ای کئی تھاواں تے ترجمہ کیتے سرناویں اصل نالوں ودھ تاثر دیندے نظریں آوندے نیں جیویں خوشامد / لوے، سابی / فتنہ انگیزی، کلا جگانی / خود پسندی، ہیکٹ / برکلت حکومت، راج دیاں برکتاں / شرک اور دعویٰ توحید، لوکاں چانن آپ ہنیرا / شرفاکی اولاد، ساڈاں دی اولاد وغیرہ۔ اعجاز علی دے وچار مطابق:

سر شہاب الدین دی لکھت "مسدس حالی دا منظوم ترجمہ" اک مقبول پنجابی

رچنا اے۔ اوہناں نے اُردو وچوں مسدس حالی نوں پنجابی دی ٹھیلے لفظالی

وچ پرتایا۔⁽⁵⁾

چوہدری شہاب الدین نے ترجمہ کر دیاں پنجاب دے وکھ وکھ علاقیاں جیویں سیال کوٹ، گجرات، گوجرانوالا، شیخوپورہ، لاہور، امرتسر، ساہیوال تے فیروز پور وچ پرچلت پنجابی دے لہجیاں دے اکھراں دی ورتوں کیتی اے۔ اُردو توں پنجابی وچ ترجمہ کر دیاں سر شہاب الدین نے کجھ تھانواں تے جیسے چچویں، پھبویں پنجابی اکھرورتے نیں جنہاں دا تاثر حالی دے ورتے گئے اکھراں توں ودھ سواد رلا اے۔ جیویں زمانہ جاہلیت دی سماجی حیاتی دا ذکر کر دیاں حالی نے ”بے رحم مادر“ دا اکھرورتیا اے جیویں:

جُو ہوئی تھی پیدا کسی گھر میں دختر

تو خوف شہادت سے بے رحم مادر

وہ گود ایسی نفرت سے کرتی تھی خالی
جنے سانپ جیسے کوئی جننے والی⁽⁶⁾

"بے رحم مادر" دا اکھر لکھنا حالی دی مجبوری ایس پاروں وی ہو سکدی اے کہ مسدس وچ جہالت دے ہنھیریاں پاروں کراہے پئے لوکاں دے وچاردی عکاسی کرنا سی۔ حقیقی حیاتی وچ ماں ایڈی بے رحم نہیں ہو سکدی جیہڑی اپنی اولاد نوں زندہ دب دیوے۔ بے رحم مادر دا ترجمہ شہاب الدین نے "ماں تتی" کیتا اے جیہڑا معنوی پکھوں ودھیرا اہمیت دا حامل اے۔ جیویں:

جے دھی کبخت تے ماں تتی
بڑی مہنیاں توں گھبراوندی سی⁽⁷⁾

کجھ تھاواں تے اُردو اکھراں دا ترجمہ پنجابی وچ انج کیتا اے جیویں شناخواں / سوہلہ، کام / ٹہل، مغربی / لہندڑاں، اصول / اتت، خوبی / است، شش جہت / چار کوٹ وغیرہ۔ انج ای انگریزی اکھر آفس نوں پنجابی وچ ترجمہ کر کے آفساں لکھیا گیا اے۔ کئی تھاواں تے اکھراں دے ورتاؤ دے دانواں ڈھنگ وی اپنایا گیا اے جیویں ساڈے۔ ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق ایس پکھوں لکھدے نیں:

ہیئت توں علاوہ زبان دا مسئلہ وی شاعری دے ترجمے وچ اپنی اہمیت رکھدا
اے کیوں جے بعض اوقات نامور شاعر لفظاں نوں اوہناں دے روایتی
معنیاں وچ نہیں ورتدے اوہ نویاں ترکیباں تے اظہار دے نویں سانچے وی
تخلیق کردے نیں۔⁽⁸⁾

تکرار لفظی توں کم لیندیاں شہاب الدین نے اک ای مصرعے وچ دو تھاواں تے لفظاں
دی تکرار وی بیان کیتی اے جیویں:

ملک ملک دی پوہنچدی خبر پیل پیل⁽⁹⁾

اکوای اکھرنوں دوواری شعر وچ ورتیا گیا اے جیویں نرم تے نرم، گرم تے گرم۔ انج ای شہاب الدین نے ترجمہ کردیاں اکو جیسے معنی والے دو اکھروی شعر وچ بیان کیتے نہیں جیویں جگ جہان۔ تکرار لفظی دی مثال ترجمے راہیں انج ملدی اے :

د تے محل مکان اسار تھان تھان⁽¹⁰⁾

انج ای شعراں وچ مسلماناں نوں بوٹے نال تشبیہ وی دتی اے جیسے دے سکے ٹاہناں نوں ساڑکے دو جیاں قوماں لا بھ چک رہیاں نیں۔ انج ای "باز" نوں "چکور" لئی بطور استعارہ ورتیا اے۔ باز توں مراد "ترقی وند قوماں" نیں جنہاں مسلماناں کولوں علم و حکمت سکھی۔ اوہ ہن حکمرانی دیاں اُچیاں اڈاریاں دے سواد لے رہیاں نیں جد کہ "مسلمان" چکور یعنی محکوم نیں جنہاں نوں سوکھیائی نال شکار کیتا جاسکدا اے۔ جیویں:

نہیں اوہ ادھین پروانگ ساڈے
ساڈے وانگ غلام نہ بر دیاں نیں
نال باز دے وانگ چکور اڈن
اساں وانگ نہ دبیاں ڈردیاں نیں⁽¹¹⁾

چوہدری شہاب الدین نے ترجمہ کردیاں پنجابی اکھان وی ورتے نیں جیویں کھب دی ڈار بنانا۔ مصریاں وچ کدھرے زیر زبر نہ لاون پاروں تمسجی پکھ وی وکھالی دیندا اے جیویں:

پھل پھل کے باغ کئی جان اجڑ⁽¹²⁾

جے حالی دی مسدس دافکری پکھوں ویروا کرے تہاں شہاب الدین نے ترجمہ کردیاں موضوعات اوہو ای بیان کیتے نیں جیہڑے الطاف حسین حالی دی اصل لکھت وچ بیان کیتے گئے

نیں۔ مسدس حالی خواجہ الطاف حسین حالی دی لافانی تے شہرہ آفاق نظم اے جیہدے وچ اوہناں نے مسلماناں دے عروج تے زوال نوں بیان کیتا اے۔ عربی تے فارسی زبانوں دی نسبت اُردو تے پنجابی وچ مسدس دی صنف اُتے کئی شاعراں نے طبع آزمائی کیتی اے۔ حالی نے مسدس مدوجزر اسلام "شکوہ جواب شکوہ" دی طرز تے لکھی اے۔ حالی دی مسدس وچ ماضی نوں مکھ رکھدیاں حال دے سنوارن تے مسلماناں نوں بیدار کرن دادرس دتا گیا اے۔ بقول ڈاکٹر جمیل جالبی:

مسدس میں انہوں نے اپنی قومی و ملی روایات کو ابھارا اور اُس دور کی خوبیوں کے ساتھ خامیوں کا بھی احساس دلایا۔⁽¹³⁾

کتاب دے شروع وچ کجھ تمہیدی شعری بند بیان کیتے گئے نیں جنہاں وچ مسلماناں دی کابلی نوں اجیہا مرض اکھیا گیا اے جیہڑا بنا کسے روگ دے ودھدا جا رہیا اے جیہدے علاج لئی کوئی دار و نہیں سوائے بیداری تے عمل دے۔ ایہ طویل نظم مسلماناں دے ماضی دا آئینہ وی اے جیہدے وچ بیٹے حالات دی تصویر دکھالی دیندی اے۔ عرباں دی زمانہ جاہلیت، عرب دی جغرافیائی، معاشی تے سماجی حیاتی بارے گل کتھ کر دیاں حضور ﷺ دی ولادت تے اوہناں دیاں تعلیمات پاروں ہنیریاں وچ ہر پاسے چانن کھڑن دی گل وی کیتی اے۔

دوجیاں قوماں نوں مسلماناں نے ادب تے اخلاق دی دولت نال مالامال کر دتا جد کہ اوہ آپ ایہدے توں وانجھے گئے۔ اج اوہ قوماں ترقی یافتہ نیں جد کہ مسلمان اوہناں توں بہوں کچھے نیں۔ جیویں چوہدری شہاب الدین لکھدے نیں:

کندے منگتے ہاں جو تسیں آکھو
بولو سچ امین جہان دے او⁽¹⁴⁾

مسلمانان نوں کتے دی وفاداری دی مثال راہیں فرض شناسی دا احساس دوایاے۔

کتا تابعدار اوہ آہڑی دا
 دنے رات نہ پہریوں ہاردا اے
 پتر اک بے کھڑکھدا وچ اجڑ
 وانگ شیر دے بھب اوہ ماردا اے⁽¹⁵⁾

مسلمانان نوں حقوق العباد بارے درس دتا اے پئی جو اوہ اپنے لئی چنگا سوچدے نیں
 دو جیاں نال وی انج ای ورتا کرن۔

پہلاں سبق قرآن سی ایہہ دتا
 ٹبر رب دا لوک جہان دے جی⁽¹⁶⁾

اسلام نے انسانیت دی بھلائی دا درس دتا اے جد کہ مسلمان وکھ وکھ فرقیوں وچ ونڈے
 ہوون پاروں اک دو بے نال کدورت رکھدے نیں تے اوہناں اصولاں نوں بھل گئے نیں
 جنہاں بارے رسول ﷺ نے درس دتا سی۔ اجو کہ مسلمان دکھاوے لئی میاں تسبیح تے بندے
 نیں پر مندائیاں پاروں دنیا دے، میٹھوس درجے اتے اڑ چکے نیں کیوں بے اوہناں نے جھوٹ،
 فریب، حسد، بدینتی، بدنامی، لو لے سابی (خوشامد) تے ہیکڑ (خود پسندی) جیسیاں مندائیاں سکھ
 لیاں نیں۔

وقت تے صحت دی قدر کردیاں مسلسل محنت دی سلاہنا کیتی گئی اے۔ ترقی وند قوموں
 دی ترقی نوں گڈی دے آسمان تے چڑھن نال مثال دتی گئی اے۔ ترقی وند قوموں محنت کرن دے
 نال اپنی اولاد دی تربیت وی گوہ نال کردیاں نیں کیوں بے اوہناں نے آون والے ویلے وچ
 ملک دی باگ دوڑسا نبھنی اے۔

گڈی اج اونانہہ دی چڑھی اُچی
 کوئی تھوڑ نہ ایس جہان تے نے
 کیتا کل جہان نوں زیر اوہناں
 پئے اُدے آپ اسمان تے نے⁽¹⁷⁾

اسلام نے مسلماناں نوں فرقیوں وچ نہیں ونڈیا سی پر اوہ ہن فرقیوں دی لڑائی پاروں
 نفرت تے کھچ دھر و جیسے مندے کماں وچ رُجھ گئے نیں۔ مسلماناں دی کاہلی تے بے صبری ول
 اشارہ کیتا گیا اے جیہڑیاں اوہناں دیاں ہڈاں وچ رچیاں نیں۔ عمل تے بیدار ہوون دی لوڑ ایس
 گلوں اے پئی مغلیہ راج دے زوال مگروں 1857ء دی جنگ آزادی پاروں انگریزاں نے
 مسلماناں نال جابرانہ سلوک روار کھیا۔

کدوں تیک نہ غافل چھڈنی جے
 تسیں آپنی چال تے ڈھال چھڈو
 کدوں تیک اولاد رلاؤنی جے
 تسیں بھیڈ دی چلنی چال چھڈو⁽¹⁸⁾

مجموعی پکھوں ویکھیا جاوے تاں حالی دی مسدس مسلماناں دے ماضی دا آئینہ وی اے
 نال ای قومی تاریخ دی بپتاوی جیسدے وچ بیٹے سمیاں دے خون آلود ورقے تھلے نیں۔ ایہناں
 ورقیاں وچ راج دے ہلارے وی نیں تے بردیاں دی غلامی دا احساس وی۔ پر راج نوں کاہلی دے
 گرد آلود رویے توں وانجھ کے مسلسل محنت تے عمل پاروں دوبارہ حاصل کیتا جاسکدا اے۔ انج
 ویکھیا جاوے تے ترجمے دے پکھوں "مسدس دی حالی" چوہدری شہاب الدین دی اک کامیاب
 کوشش اے۔ اک زبان توں دوجی زبان وچ شعری پیرائے راہیں ترجمہ کرنا صرف اوکھا کم اے

سگوں وڈی احتیاط دی منگ وی کیتی جان دی اے کیوں جے شاعر دے تخیل تے فکر دی اڈاری نوں
ترجمے راہیں لفظاں وچ الیکٹنا سوکھا کم نہیں ہوند اجیہدے نال شاعری دے احساساں تے خھیالاں
نوں ٹنڈیاں ہوئیاں مترجم نوں اصل مفہوم دے نیڑے ہو کے ترجمہ کرنا پیندا اے تاں جے اصل
زبان دے نال نال ترجمہ کیتی دوجی زبان دی خوبصورتی وی قائم رہوے تے معنی و مفہوم وی سمجھ
وچ آجاوے۔ ایس پکھوں ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق لکھدے نیں:

ایہہ ترجمہ نہ صرف مفہوم دے قریب اے سگوں کسے حد تیکر عام مفہوم
اے۔ اپنی گل ضرور اے کہ ایس ترجمے وچ کوئی مصرعے وی مفہوم توں
دراڑے جاندا وکھالی نہیں دیندا۔ بحر مترجم ہوون دے نال نال پُر جوش وی
اے۔ (19)

انج چوہدری شہاب الدین ہوراں دا کیتا ایہ ترجمہ فنی تے فکری ہر پکھوں سلاہن جوگ
اے۔ اُردو وچ حالی نے مسدس لکھ کے اپناناں ہمیش لئی امر کر دتا جدوں کہ پنجابی زبان وچ
چوہدری شہاب الدین نے مسدس دا ترجمہ کر کے ناصر ف پنجابی پڑھناراں اُتے احسان کیتا سگوں
پنجابی زبان دی مانتا وچ وی وادھا کیتا اے۔

حوالے:

- * ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- ** اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- *** اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

1. <https://pdfbooksfree.pk/musaddas>
2. Jamil jalbi, Dr.-Tareekh Adab Urdu (jild no.4), (Lahore: Majlis taraqi Adab, February 2012) 914.
3. Shahab-ul-din, Sir, Ch.-, Hali di Mussadas (Lahore: Sang meel Publications, 2006)16.
4. as Above, 15.
5. Ijaz Ali, Punjabi vich tarjuma nigari de ertiqa da jaeza, ba-hawala Punjab rang (Lahore: Punjab institute of language art and culture) 35.
6. Hali di Mussadas, 32.
7. as Above, 33.
8. Zaheer Ahmad Shaffiq, Dr. - Punjabi Adab vich Tarjumi di Riwayat (Lahore: Faculty of Oriental Learning Punjab University 2016) 21.
9. Hali di Mussadas, 247.
10. as Above, 75.
11. as Above, 113.
12. as Above, 253.
13. Tareekh Adab Urdu, 8.
14. Hali di Mussadas, 7.
15. as Above, 123.
16. as Above, 155.
17. as Above, 159.
18. as Above, 243.
19. Punjabi adab vich Tarjumi di Rawayat, 106.

انگریز راج سے دے پنجابی لوک ادب وچ مزاحمتی رنگ

Abstract:

It is historically proved that every civilized nation showed resistance against cruelty, individual and national slavery, political and economic discrimination. This behavior was more dominant in colonial period. Colonial rulers were capturing more and more countries they were busy to propagate their terror and tyranny. In this situation we find a big shipment of resistance of folk against colonial imperialists. Some important resistance leader of world were as below Mahdi sodani, Umer Mukhtar, Ameer Al khatab and Imam shamil . In this global context Punjabi resistance movement appear. In Punjab Raye Ahmad Khan kharal, Murad Fatyana, Nizam Lohar and many tribal chiefs and folk rebels give a strong reaction to the British colonialists. To acknowledge their valor and sacrifices folk singers composed many songs in their native language Punjabi. This article shed light on the aspect of resistant of Punjabi folk poetry.

Keywords: *Resistance, Colonial, Imperialists, Punjab, Tribal chiefs, Folk songs.*

.....

ظلم دے خلاف آواز چکنا مزاحمت تے ایہدے خلاف وردھ کرنا ہر فرد تے قوم دے
 خون وچ رچیا ہوندا اے۔ آزادی منکھ دا بنیادی حق اے اوہ آزاد جمیا اے۔ ایہہ آزادی سوچ،
 فکر، نظریے، تہذیب تے روایات دی اے۔ اوہ اپنے طے کیئے اصولاں مطابق حیاتی لنگھاؤن دا
 چاہیوان اے۔ مزاحمت اصل وچ آزادی دی آس اے۔ ایہ آس دی چنگ دھندی دھندی
 انقلاب دا بھانہ بن جاندی اے۔ ہر قوم نے جدوں اپنے اتے ظلم ہوندا دیکھیا تاں اوس اپنیاں
 آون والیاں پیڑھیاں نوں اس ظلم توں بچاون لئی مزاحمتی راہ اپنایا۔ پنجاب دی لوکائی دی ظلم دے
 خلاف مزاحمت دی تاریخ بہت پُرانی اے۔ پر اس تاریخ نوں لکھیا سانسھیا نہ جاسکيا۔ ایہدے دو
 کارن سن، پہلا ایہ کہ ہندوستان وچ تاریخ لکھن دا رُجمان شروع توں ہی نہیں ملدا۔ جیہڑا گجھ
 تاریخی نوعیت دا ملدا اے اوس وچ مبالغہ ہی اینا اے کہ اوہدے بارے گوڑ لانا وی ممکن نہیں۔
 دو جا کارن ایہ سی کہ جیہناں نال پنجابی مزاحمت کردے سن اوہیو جدوں پنجابیاں دے حاکم بن
 جاندے تاں پنجابیاں دی مزاحمتی تاریخ نوں اپنی سرکاری تاریخ وچ تھال ہی نہیں سن دیندے۔ پر
 فیروی پنجابی سُر میاں دے رت دارنگ اینا وی پھکا نہیں سی کہ پنجابیاں دی مزاحمتی تاریخ نوں
 ایہی سوکھ نال مٹایا جاسکدا۔ سرکاری دستاویزاں، سرکاری کتبیاں، شاعری تے خاص کر کے لوک
 شاعری وچوں اجیہے کئی نشان ملدے نیں جیہناں توں پنجابیاں دے گھولاں دا پتہ چلدا اے۔ اس
 ضمن وچ سب توں پہلاں دُلے بھٹی دیاں واراں لوک ادب دا اک اجیہا انگ نیں جیہناں وچ
 پنجابیاں دی مزاحمت دارنگ چکاں مار رہیا اے۔ اک وگئی ویکھو:

بُورا جھوٹا چادرا، مغللاں روہیاں وچ کٹھا
 مھن مھن کھاندے بوٹیاں سیجاں نال ٹنگا
 تیرا ساندل دادا ماریا، دتا بھورے وچ پا
 مغللاں چٹھیاں کھلاں لاه کے بھریاں نال ہوا
 جے توں ہند رچپوت دی سینوں کے گھڑی لنگا

جمنا تے مرجاؤنا، مرداں دے بول رہن جا⁽¹⁾

اُتے دتے گئے مصرعے مغللاں دے اوس ظلم دا ویرا کردے نیں جیہڑے اوہناں دُلے

دے قبیلے والیاں دے نال نال اوہدے پنڈ والیاں نال کیٹے۔ ایہ ظلم وکھ کے دُ لے دا ایہ کہناتے
بنداسی ناکہ:

اُٹھ او نفرا میریا، میری گھوڑی پیڑ لیا!
گھوڑی لیاویں پیڑ کے، چار جاماتے تاہرو پا
کچ، بندھ، لولاں، ہیکلاں، گلیں حمیلاں پا
میں چڑھنا پُت راجپوت دے، جانا مغلان دے دا
مرزائے گیا باندھاں بندھ کے، داغ گیا راجپوتی نوں لا
میںوں ان حرام ہے جتاں چر باندھاں نہ لوں چھڑا⁽²⁾

دُ لے بھٹی پنجاب دا آنکھی سورما اے جس نے ظلم تے زیادتی دے قاعدیاں خلاف اکبر
بادشاہ نال ٹکر لئی تے پنجابیاں دے دلاں وچ نا صرف امر ہو گیا سگوں پنجاب دیاں راٹھاں لئی
سیاسی، معاشی تے سماجی آزادی دا نشان وی بن گیا۔ دُ لے، پنجاب دے ہر نار لئی ہیر و بن گیا، اوس
نابری داراہ انکھ تے دلیری والا بنا دتا۔ مغلان دے ظلم دے خلاف مزاحمتی لہر وکھو وکھ سورمیاں
راہیں ٹردی رہی تے عام لوکائی نے وی ایہناں سورمیاں دا ساتھ دتا۔

دُ لے دے ای سمکالی دو بھرا جمیل تے پھتا وی مغل بادشاہ دے ظلم دے خلاف اُٹھ
کھلوتے تاں لوکائی نے اوہناں دا وی اُتنا ہی ساتھ دتا جتنا اوہ دُ لے دا دے رہی سی۔ لوکائی نے
اوہناں دی بہادری دے جس وی گائے۔ تاں جو آون والیاں پیڑھیاں، اوہناں دی بہادری نوں
اپنا لہو گرماون لئی یاد رکھ سکے۔ جمیل تے پھتے دی وار وچوں اک تگ ویکھو جس وچ جمیل پھتے
دی ماں اپنے دوہاں پُتران نوں ظلم دے خلاف موت دی مہندی لاون لئی ہلوندی ہوئی کہندی اے
کہ:

بولے ماتا کیراں، سُن جمیل دانے
پُتر تہاڈے تے بادشاہ دے سُخن ودانے
تسیں مہندی لالنیو موت، ہتھ بندھ لو گانے
جنگ کرو بادشاہ نال، گلاں رہن جہانے

چوندے دھی نہ دیوتسیں، کم دھرم ایمانے (3)

اگوں اوس ماں دے پڑوی ماں دے بولاں تے اپنی جان نچھاور کرنا جان دے نیں۔
پراہیہ گل وی اچھی ہے کہ اوہ ظلم دے خلاف جان دینا ہی نہیں سگوں ظالم دی جان کڈھنا وی جان
دے نیں۔ جیمیل تے پھتا جے شہید وی ہوئے تاں اپنے ویریاں نال لڑدے ہوئے رن بھومی
وچ ہوئے تے دشمن دانقضان کر کے موئے۔ ایہو اوہناں دی مردیائی اے۔ جیہدے پاروں اوہ
اے وی ساندل باروچ چوندے پئے نیں:

وڈھ کے سٹ دتا سرنوں، بجلی لشکارے

دوجی ویریاں ماردا پٹھان نوں مارے

ڈگدا پٹھان بولیا مونہوں کلمہ چتاردے

مُوذی مار مُکا دتے کیتے دو پھاڑے

جیمیل پھتا لاجپوت غیرت دے لاڑے (4)

ایہ نفرت بھریا اظہار ایسے لئی ہو یا کہ مقامی لوکاں نے ظلم خلاف مزاحمت کیتی پر اوہناں
نوں بھانج ہوئی تے جتن والیاں نے اوہناں تے ون سونے ظلم ڈھائے۔ پوٹھوہار دالوک گیت
دیکھو جس وچ اک بھین اپنے ویردی لمی حیاتی لئی دعاواں پئی منگدی اے۔ اوتھے ہی اپنے سے
دے حاکماں مغل پٹھاناں نوں مرن دی بددعا دے کے اوہناں دے ظلم دا ویروانج کردی اے کہ:

”جیون بھیناں دے ویر، جیہناں پگاں وٹیاں

مرن مغل پٹھان، جیہناں پگاں کپیاں“ (5)

لگ بھگ سواترن سو سال حکومت کرن توں بعد جدوں مغلاں نوں دیسی لوکائی دا خیال
آیا اودوں بہت دیر ہو چکی سی۔ انگریز راج پکا ہو رہیا سی۔ دلی دے لال قلعے تے قبضہ ہو گیا ہو یا
سی پر اے بادشاہ دا عہدہ کمپنی دیاں لا بھال پاروں قائم سی۔ اس دور وچ سکھاں تے انگریزاں
دیاں لڑائیاں ہوئیاں جیہناں وچ سکھ ہار گئے۔ سکھاں دی بھانج توں بعد واری آئی دیسی راٹھاں
دی۔ اوہناں راٹھاں دی جیہناں بارے لوک اکھان مشہور اے کہ ”جھناں ملی عاشقاں۔ راوی ملی
راکھشساں۔ نیلی ملی منافقاں“ راوی دے دلیر راٹھاں نے انگریز دے خلاف لڑن لئی کمر کس

لئی۔ رائے احمد خاں کھرل، مُراد فتحیانہ، جبرونائی، نظام لوہار، مامند، نتھو کاٹھیا، ولی داد، مردانا بلوچ، سارنگ، سو جا بھدرو، جلا ترہانا، موکھا ویہنی وال جیبے لوک ہست دے ہمتال ہیرو کسے وی مرکزی حکومت دے تھا پڑے توں بغیر دنیا دی سُپر پاور نال لٹن اٹھ کھلوتے۔ اوہناں دی اس دلیری نوں اوہناں دے سے دیاں ڈوماں ڈھاڈیاں سانھیا۔ انج اوس سے دی مزاحمتی لوک تاریخ سانھیا گئی۔ رائے احمد خاں کھرل تے انگریز برکلی دی لڑائی دا کارن انج دسیا گیا اے کہ:

”کال بلیندی نارد اٹھیا اے پڑھ کے بانی

راوی دی من تے راٹھ بہندے، لاکھیریاں گلاں کردے منہ زبانی
لا رڈ برکلی آکھے رائے احمد دیویں گھوڑیاں تری لندنوں لاساں نیک نامی
رائے احمد آکھے رناں، بھوئیں تے گھوڑیاں ونڈ کسے نہ دتیاں
ہوندیاں بُت وچ ساہ سلامی“،⁽⁶⁾

رائے احمد خاں کھرل ایہ سمجھ گیا سی کہ ایہ انگریز جیہڑیاں گھوڑیاں اج ساتھوں منگدے پئے نیں کل نوں ایہناں نے ساڈے سرو ڈھن لئی ہی ورتنیاں نیں۔ اس لئی اوس انکار کر چھڈیا تے آپ انگریزاں دی غلامی خلاف اٹھ کھلوتا۔

رائے احمد خاں کھرل توں گجھ چر بعد نظام لہار تے جبرونائی دی جوڑی مشہور ہوئی جیہناں دے ڈھولے لوکائی وچ پرسدھ ہوئے۔ ایہ دوویں سجن (نظام لوہار تے جبرونائی) انگریز تے اوہدے چچیاں کولوں ظلم تے دھونس نال جوڑیا ہو یا مال کھوہ کے ماڑی لوکائی وچ ونڈ دیندے سن۔ انگریز ایہناں توں تنگ آ گیا تیا ایہناں دی مجبری لئی بندے خرید لئے۔ انگریزاں نے جبرونائی نوں اکلے نوں نپ کے مار چھڈیا۔ ڈھولے وچ اوہدی لڑائی دی گاتھا ویکھو:

”کال بلیندی ناردنوں گھایاں پھٹیاں چوراں دے مگر گنیاں لگ خدائیاں
گورا آکھے ہتھیار سٹ کے جاہ پھدتیج اوہ نائیا میریاں ویکھ بھلیا نیاں
جبرو آکھے نظام سدیاں سدندہ دیندا، میرے اسوار کیوں ڈھلاں لائیاں
ایہناں کالیاں رکھاں وچوں نکل کے پوندوں مل لہار تیرے ملیاں
جاندیاں ہور ہائیاں

اُس ویلے گورے چھڑیاں تڑکاں تڑوک سٹے جیویں دانے بھجے دے
 وچ کڑاہیاں
 نظام آکھے پھٹن آسٹے روح نہ کوئی اونانیا، مینوں ہونی لئیاں ہن
 گھت جدائیاں
 کدی بدھے کھلے اکھاڑے تے پوندامل کپتان نوں من لیندوس
 وانگ دھڑوانیاں

چوراں دے بھادی قہریوں کڑکی وچ چھانٹاں گڑے دیاں آئیاں“، (7)

مزاحمتی شاعری لوک صنفاں وچ رچی گئی۔ ایہ صنفاں ایس توں پہلاں کلاسیک شاعراں
 نے بہوں گھٹ اپنائیاں سن پر ایہناں پنجابی نابرسورمیاں نال جڑو کے لوک صنفاں ہرمن پیاریاں ہو
 گئیاں تے کنیاں کلاسیک تے نوکلاسیک شاعراں نے ایہناں نوں شاعرانہ اظہار دا وسیلہ بنا لیا۔
 ڈھولا جیہڑا پریم رس دا مظہر سی اوہ ہُن پر رس تے کرودھ رس دا انگ پیش کرن والی کامیاب
 صنف بن کے اُبھریا۔ اس بدلا چکھے بے شک پنجاب دی معاشی، سماجی تے سیاسی اُتھل پُتھل
 سی۔

جیویں پورے پنجاب وچ انگریزاں خلاف مزاحمت ہو رہی سی ایویں ہی پنجابی لوک صنفاں وچ
 مزاحمتی شاعری وی کیتی جا رہی سی۔ ڈھولا خاص ساندل بارتے رچنا دو آب دی صنف اے۔ ایس
 وچ راٹھاں تے انگریزاں دیاں لڑائیاں نوں سدھ پدھرے انداز وچ بیانیا گیا اے۔ ماہیا پوٹھوار
 / پوٹھوہار دی ہرمن پیاری لوک صنف اے۔ اس وچ پوٹھوہاری وسیب وچ ہوون والی مزاحمت دا
 پتہ چلد اے۔ مزاحمتی رنگ دے ایہ ماہینے ویکھو:

”کوئی چڑیاں وے چگیاں نی

قیدیا وے بنگال نیا (دیا)، کسہر (گھر) پھینہاں (بھیناں) اڈیکینیاں نی

موڈے تے بُوری اے

قیدیا بنگال نیا، کدوں ہونی سزا پوری اے“، (8)

ایہناں ماہیاں وچ اک بھین اپنے بھرا دی قید مگن دی اڈیک وچ اے۔ اوہدا بھرا بنگال وچ قید

اے۔ پوٹھوہار دے لوک قید کٹن لئی بنگال کدوں گئے؟ ایہدا اجوب سانوں انگریز دے ہندوستان وچ آون دی تاریخ توں ملے گا۔ ایہ ماہیہ انگریز دی اسی چالے ول سینت کردے نیں۔ انگریز راج وچ اک نواں لوک گیت متعارف ہو یا جیہڑا اج جگنی دے ناں نال جانیا جاندا اے۔ ایس گیت وچ دکھو دکھو شہراں دے ناں لئی جانداے نیں تے اوہناں شہراں دے مشہور گن گئے جانداے نیں۔ جگنی گیت وچ مذہبی، سماجی، مزاحیہ تے ہر موضوعات ملدے نیں۔ جگنی گیت دے مڈھ بارے کجھ سوجھواناں دا مننا اے کہ ایہ لفظ ”جگنی“ اصل وچ انگریزی لفظ ”جوہلی“ دا پنجابی روپ اے۔ اس بارے اوہ کہندے نیں کہ ملکہ وکٹوریہ نے اک مشعل اپنی حکومت دی گولڈن جوہلی مناوون لئی اپنے مفتوحہ علاقیاں وچ بھیجی سی۔ جدوں اوہ پنجاب وچ پہنچی تاں پنجابیاں نے اوہنوں جوہلی دی تھیں جگنی دا ناں دتا تے جگنی لوک گیت لکھے جاوون لگے۔ آہستہ آہستہ جوہلی والی گل بھل بھلا گئی تے جگنی یاد رہی۔ جگنی دی وجہ تسمیہ کوئی وی ہووے اس وچ وی سانوں پنجابی مزاحمت اپنی آب و تاب نال نظر آوندی اے۔ اس بارے سلیم خاں گمی انج جانکاری دیندے نیں کہ:

”جے اسیں اپنی قومی تاریخ ول جھات پائیے تے سانوں پتہ لگے گا پئی 9 جولائی 1857ء نوں آزادی دی جنگ لڑن والے جیہڑے سپاہی جہلم توں چل کے سیالکوٹ آئے سن تے پھیر سیالکوٹ دی چھاوونی لٹ کے گورداسپور دے ”تموں پتن“ تے آ کے جنرل نکلسن دیاں فوجاں نال لڑے سن اوہ پسرورتوں نارووال اپڑے سن، پھیر نارووال توں اگے ”بسنتر“ ٹپ کے ”نور کوٹ“ آئے سن۔ انگریز اگوں پچھوں اوہناں ول ودھ رہے سن تے انجیرلا ٹاکرا ”کوت نیناں“ توں اگے دریائے راوی دے کجھے پاسے ”تموں پتن“ تے ہو یا سی۔ کالیاں دی لڑائی والی جگنی ایہ ہے:

میری جگنی دے دھاگے چار

فرنگی نہیں کسے دایار

ایس نوں کھچ کے نیزہ مار

اوہ بھائی میریا جگنی او
 میری جگنی دے دھاگے پیچ
 گورے گئے بستری لنگھ
 ساڈی سدا ہوئے گی جنگ
 او بھائی میریا جگنی او
 او بھائی میریا جگنی او، (9)

انگریزوں نے عادت سی کہ اوہ جنگ توں بعد پیچ جاؤن والیاں نابراں نوں فوجی عدالتاں
 اگے پیش کر کے اپنی من مرضی دی سزا سناؤندے سن۔ ایہدا کارن ایہوسی کہ اوہ لوکائی وچ ایہ
 پروپیگنڈا کرنا چاہندے سن کہ اوہ بہت انصاف پسند قوم نیں۔ پر لوکائی، جیہناں تے اوہدا ظلم جاری
 سی، اوہدے سارے کرتوتوں توں جاؤن سن۔ اسے لئی اوہ لوک گیتاں وچ اس ڈرامائی کاروائی کرن
 والی کچھری نوں ٹوک تے ٹچکر ڈھنگ نال بند دی اے۔ اک پوٹھوہاری لوک گیت ویکھو:

جھڑ کپڑے پاسوں اج چڑھیا
 ماہڑے پیرا دا مقدمہ لکیا، ججا انصاف کریں
 جھڑ کپڑے پاسوں اج چڑھیا
 ماہڑے بابل دا مقدمہ لکیا، ججا انصاف کریں
 جھڑ پیرا دے وطن دا چڑھیا
 ماہڑے مامے دا مقدمہ لکیا، ججا انصاف کریں
 جھڑ بابل دے دیساں دا چڑھیا
 ماہڑے چاچے دا مقدمہ لکیا، ججا انصاف کریں (10)

اس لوک گیت توں ایہ وی سدھ ہوندا اے کہ انگریزوں دا اک کالا قانون ایہ وی سی کہ اوہ
 نابری کرن والے بندے دے پورے خاندان نوں پھڑکے اوہناں نوں سخت سزاواں دیندے
 سن۔ تاں جو اوہ ذہنی تے جذباتی اذیت توں بچن لئی نا صرف چھیتی توں چھیتی اقبال جرم کر لوں
 سگوں اپنے نال دیاں دے ناں وی دس دیوں۔ نالے نابراں دیاں آون والیاں پیڑھیاں انگریز

راج دے خلاف ورودھ کرن توں باز رہن۔

1857ء دی آزادی دی جنگ مک گئی پر پنجابیاں نے دلوں انگریز دی حاکی نوں نہیں سی منیا۔ اوہناں دیاں اکھاں کھلیاں رہیاں۔ جتھے کدھرے وی ظلم ہوندا اوہ بے خوف ایس ظلم دے خلاف آواز چکدے۔ ہندوستان تے قبضہ کرن مگروں انگریز نے پنجابیاں نوں ذہنی غلامی تے احساس کمتری دا شکار بناون لئی ایہ چال کھڈی کہ پنجابیاں کولوں اوہناں دا دیسی وسیب کھو لیا جاوے۔ ایہدے پچھے اوہدا مقصد سی کہ پنجابیاں دی ریتل آنکھ نوں تاہیوں کڑیا لا پایا جاسکدا اے جے اوہناں دیاں ذہناں وچوں پنجاب دا وسیب بھلا دتا جاوے۔ جدوں اوہناں ایہ کم شروع کیتا تاں لوک شاعراں نے ایہدے خلاف لوکائی نوں سرت دتی اک لوک گیت ویکھو:

قربان ظلم نے ٹانگے

جیہڑے چھاؤنی نے وچ جانے

قربان ظلم نے لڑکے

جیہڑے کالج نے وچ پڑھنے

قربان ظلم نیاں کڑیاں

جیہڑیاں چھوٹیاں قمیضاں لاٹریاں

قربان ظلم نیاں دریاں

جیہڑیاں کالج نے وچ ڈھریاں“ (11)

استھے انگریز سامراج دے ہراوس پینتڑے نوں بندیا گیا تے اوہدے خلاف مزاحمت کیتی گئی اے جیہڑا انگریز راج نوں پکا کرن لئی سی۔ انگریز نے سکول کالج تے اپنے پہراوے استھے لیاندے ہی تاہیوں سن تاں جے استھے کالے رنگ دے انگریز کلرک پیدا کیجے جاسکے۔

ویہویں صدی آئی تاں یورپ دی مہذب دنیا دی تہذیب نثر کے سامنے آئی۔ اوہ انج کہ ویہویں صدی دے دو جے دھا کے وچ پہلی وڈی لام چھوہ دتی گئی۔ ایہ لڑائی اصلوں یورپی طاقتاں دی سی۔ پراس لڑائی نوں لڑن لئی جان بچھ کے ایشیا، افریقہ تے ہور یورپی نوآبادیاں توں دیسی لوکاں نوں زبردستی پھڑ کے جنگ لڑن بھیج دتا گیا۔ ایس پچھو کڑ وچ پنجاب دے ڈھیر جواناں

دی جبری بھرتی ہوئی۔ کسے جوان نوں نہیں سی پتہ ہوندا کہ اوہ کتھے جا رہیا اے، اوہدی لڑائی کس نال اے، لڑائی دا کارن کیہ اے؟ اوہنوں کجھ نہیں سی پتہ ہوندا۔ انگریز صرف اس لئی اوہناں نوں بھیج دیندے سن کہ ہور کجھ نہیں تے اپنی جان دی راکھی کرن لئی تے ایہ دشمن دیاں فوجاں نوں مارن گے ہی نا۔ دو جا انگریز نوں ایہد ایہ وی فائدہ سی کہ پنجاب وچ چنے نو جوان گھٹ ہون گئے انقلاب دے امکان وی اتنے ہی گھٹ ہون گئے۔ اس لئی نو جواناں نوں زبردستی پھڑ کے پھکڑیاں وچ قید کیتا جاندا تے برما، جاپان تے ہور ناں محازاں تے کھل دتا جاندا۔ ایس صورت حال نوں اک گیت وچ انج بیان کیتا گیا اے کہ:

اللہ ماہڑے فوجیا کو چھٹی نہیہ تھہاندی

گیا کیہڑے دیس، فوجی نہیہ مڑیا

اللہ ماہڑے فوجیا کو گزریا سال او

گیا کیہڑے دیس، فوجی نہیہ مڑیا⁽¹²⁾

مگدی گل ایہ کہ پنجابی لوک ادب دی مزاحمتی شاعری دی روایت بہت پُرانی اے۔ ایہ روایت دُلے بھٹی، جمیل پھتے، رائے احمد خاں کھرل، مُراد قتیانے، نظام لہار، جبرو نائی توں ہوندی ہوئی ان گنت پنجابی سُورمیاں تک اپڑی جیہڑے دشمن دی بھکھائی لام دے بالن بن گئے۔ پر اوہناں دیاں ایہ قربانیاں پنجابی قوم نوں یاد نہیں۔ کیوں جے لوک ادب نے اوہناں سُورمیاں دے ہر دے دی درڑھتتا تے اوہناں دے گھر والیاں دی چنتا وئی محبت نوں لفظاں راہیں سانجھ لیا۔ سگوں ایہ آکھنا بہتا چنگا اے کہ دُکھ سہن والے وی اوہیوسن تے اوس دُکھ دے خلاف کہن والے وی اوہیوسن۔ اس لئی پنجابی لوک ادب دی مزاحمتی روایت اک ایسے کوڑے سچ دی نینہہ تے اُسری جیہڑے توں اکھاں پھیرنا ممکن ہی نہیں۔

حوالے:

- ☆ لیکچرر پنجابی: گورنمنٹ کلیمینٹ البنات ایسوسی ایٹ کالج، لیک روڈ لاہور۔
- 1- سجاد حیدر۔ لوک واریں (اسلام آباد: لوک ورثہ، 1987) ص 78
  - 2- ایضاً، ص 78
  - 3- احمد سلیم۔ لوک واراں (اسلام آباد: لوک ورثہ، 1971) ص 78
  - 4- ایضاً، ص 80
  - 5- مرزا فاروق انوار، ڈاکٹر۔ چناں تو اہڑا چانناں (جموں توئی: جموں اینڈ کشمیر اکیڈمی آف آرٹ کلچر اینڈ لیٹریچر، 2015) ص 79
  - 6- اقبال صلاح الدین۔ لعلوں دی پنڈ (لاہور: عزیز بکڈپو، 1973) ص 85
  - 7- ایضاً
  - 8- مرزا فاروق انوار، ڈاکٹر۔ چناں تو اہڑا چانناں، ص 76
  - 9- سعید بھٹہ۔ سانجھ و چار (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997) ص 152-154
  - 10- اقبال ملنگامی، سید۔ پہاڑی لوک گیتاں (جموں توئی: جموں اینڈ کشمیر اکیڈمی آف آرٹ کلچر اینڈ لیٹریچر، 2004) ص 77
  - 11- مرزا فاروق انوار، ڈاکٹر۔ چناں تو اہڑا چانناں، ص 224
  - 12- اقبال ملنگامی، سید۔ پہاڑی لوک گیتاں، ص 78

بول مٹی دیا باویا: اک جہات

Abstract:

In Punjabi literature and Language Sajjad Haider's name does not need an introduction. Punjabi Drama is incomplete without him. He was at home in Punjabi, Urdu and English languages. He was director programmes in Radio Pakistan. His major work includes four collections of Punjabi dramas in which he dealt with grim realities and bitter facts of society. His characterisation doesn't focus merely on appearances rather emphasizes on overall development. This article probes into his third collection of dramas entitled as "Bol Mitti Deya Baweya" by using qualitative method of research. This collection consists of his dramas where religious, symbolic and mystic aspects stayed prominent. The reaseacher aims to read between the lines to explore its semantic and pragmatic importance.

Keywords: *Punjabi literature, Sajjad Haider, Punjabi Drama, Bol Mitti Deya Baweya, religious aspect, Symbolic, Semantic and Pragmatic.*

.....

سجاد حیدر دی پنجابی ڈرامہ نگاری دا موضوع پنجاب دی پینڈو تے شہری رہتل اے، انج
جاپدا اے جویں اوہدے وچ اوہناں نوں کمال حاصل اے۔ خاص کر پینڈو و سوں دی بھرویں

عکاسی دے نال نال اوہناں دے ڈرامیاں وچ اک نواں پن موجوداے۔ اوہناں دے ڈرامے ریڈیوسٹیشن والیاں وچ اپنی نویکلی بٹنر تے دلچسپ مکالمیاں پاروں چوکھے مقبول نیں۔ ’بول مٹی دیا باویا‘ سجاد حیدر دی پنجابی ڈرامے دے کھیتر وچ تہی تخلیق اے۔ جیہدے وچ گل پنج ڈرامے شامل نیں۔ ایہ کتاب اگست 1977ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے شائع کیتی، ایس دا دیباچہ اردو زبان وادب دے سرکڈھ سو جھوان احمد ندیم قاسمی دا لکھیا ہویا اے، جدکہ ایس دا ٹائٹل پاکستان دے نامور مصور صادقین دے فن دا خوبصورت نمونہ اے۔ پہلا ڈرامہ ’سچ دا مہاندرا‘ اے۔ جیہڑا اوہناں دی فنی پختگی تے زبان دی سلاست دا ودھیا نمونہ اے۔

اجو کے سے وچ لوکائی نوں اپنے آپ توں اڈ کسے ہور دی نہ سوچ اے، تے نہ ای کوئی رحم اے۔ او تھے ای سجاد حیدر اپنی لکھت نال ایہ دھیان دواندے نیں کہ ساڈی بھلائی ’کر بھلا سو ہو بھلا‘ وچ ای اے۔ دُنیاوی خوشیاں اگر روپے پیسے نال خریدیاں جاسکدیاں تے فیرا شرافیہ نوں نہ کوئی روگ ہونداتے نہ ای کدے موت آوندی۔

”سچ دا مہاندرا“ ناں دے ایس ڈرامے وچ لکھاری نے دکھ دکھ پنچ کرداراں دے مونہوں مکالمے آکھوائے نیں۔ اوس ایہناں پاتراں دے فرضی ناؤں رکھے نیں جیہناں وچ اوہنے علامتی طور تے گوڑھا رنگ بھریا اے۔ ڈرامے دے کرداراں وچ سرخس، بھلا پاندھی، مودھا فقیر، سُن سُن سُن تے سرخس دے ہمزاد توں دکھ اوس دی اک سیکرٹری وی شامل اے۔ ناواں دے ایس اسلوب پاروں ایہ ڈرامہ آفاقیت تے عالمگیریت ول ٹر گیا اے۔ ایہدے کردار اپنا آپ جاپدے نیں کیوں جو اک عام بندے وانگوں اپنے کھسیاں نوں نوٹاں نال رنج بھر رہے آں تے اپنے دل نوں رب دلوں، اوہدی لوکائی واسطے رحم دلوں خالی کردے پئے آں۔ وی اوہ وعدہ (الست برکم)؛ جیہڑا رب نال کیتا سی، اوہنوں وسار کے اپنے من وچ بہتے توں بہتے دی آس لائی بیٹھے آں۔

ایہ ڈرامہ اک فون کال توں اپنا ٹڈھ بھندا اے، جیہڑی سرخس اپنے کسے کاروباری بجن نال کر رہیا ہوندا اے۔ ایہتوں ایہ پتا لگدا اے کہ ایس ڈرامے دا مرکزی کردار بجاتی اے تے اوہ اپنے ایس کاروباری متر نال سلک دی کسے پچھلی کھیپ بارے شکایتاں کر رہیا ہوندا اے۔ اوہدے

کہن موجب:

”پر میں ایہ کہیوں بغیر نہیں رہ سکدا جے گجھ تھاناں وچوں تیرے مزدوراں
دے پسینے دی بو آرہی سی..... صرف ایہ دَسنا ضروری اے جے سلک خریدن
والا لگا ہک میلے کپڑے اُتے اپنی رقم برباد نہیں کردا۔“ (1)

ایس توں مگروں ڈرامے وچ اک زور دار دھماکے دی آواز فیڈ ان ہوندى اے تے فیر
ویکھدیاں ای ویکھدیاں افراتفری دی فضا قائم ہوندى وکھالی دیندى اے، جس وچ کسے نوں کسے
دی کوئی فکر نہیں ہوندى، بس سبھ نوں آپو دھاپی پئی ہوندى اے۔ ایس دھماکے بعدوں سرخس نوں
سوائے اپنے نفع نقصان دے ہور کسے شے دی پروا نہیں ہوندى، حالاں کہ اوہ ایس گل توں اُکا
انجان ہوندا اے کہ اصل نفع نقصان کیہ شے اے۔ کارل مارکس دے Class Distinction
دے نظریے توں ڈھیر واقف اے۔ شاید ایسے پاروں اوہدے گھڑے ایہناں کرداراں دے کار
ویہار توں ایہ صاف ظاہر ہوندا اے کہ کم کرن والے ہتھ ہور ہوندے نیں تے پیسے گنن والے۔
ایس توں اگیرے ڈرامے وچ اک ہور دھماکے دی آواز فیڈ ان ہوندى اے تے سیکرٹری گھبرا
جاندى اے۔ اوہ سوچدی اے کہ وڈا نقصان ہو یا اے۔ پر اوہ ویلے سرخس دی گل اجو کے
رویاں تے جھات پاون تے مجبور کردیندى اے۔ بقول سرخس:

”ہاں۔ دشمن دے جہاز نے بم سٹیا اے۔ پر خطرے دی کوئی گل نہیں پلگل
محفوظ آں۔ توں اپنا کم کر۔“ (2)

اتھھے سیکرٹری دا جواب ایس گل دی دَس پاوندا اے کہ حالے وی کدھرے کدھرے
انسانیت دی رتق موجود اے۔ اوہ جواب وچ آکھدی اے:

”سر میرے کولوں کم نہیں ہو سکدا۔ تسیں آپ ویکھ رہے او۔ میرے ہتھ کتب
رہے نیں۔ پتا نہیں کتنے لوک بم نال مر گئے نیں۔“ (3)

سجاد حیدر نے ایس ڈرامے وچلی سیکرٹری دے روپ وچ اوہناں اٹوٹ انگاں دی
جھات پائی اے جیہڑے ساڈی زندگی دا حاصل ہوندے نیں تے اوہ ماپے نیں؛ جیہناں کولوں نہ
کوئی وچھڑنا چاہندا اے تے نہ کوئی اوہناں نوں اپنیاں اکھاں توں دُور ہوندا ویکھنا چاہندا اے۔

”جے میں جاندی جے اج پیتیاں دی شاخاں توں جدائی دادِ اے تے میں
اوہناں نوں نال ای لے آوندی۔“ (4)

ایس ڈرامے دے مکالمیاں راہیں پاتراں دی حیاتی وچ طبقاتی کشمکش تے نظریات دا
اختلاف نظر آوندا اے۔ اک پاسے دولت دی ریل پیل اے تے لوک پیسے دھیلے نوں ہر شے
خریدن واسطے کافی سمجھدے نیں۔ دو جے پاسے لوکاں دی دے دل وچ حالے وی رُپے پیسے توں
ودھ ہمدردی تے رحم دا جذبہ گٹ گٹ کے بھریا ہویا اے۔

سجاد حیدر اپنی ایس کمرت وچ ایس گل دی دس پاوندے وکھالی دیندے نیں کہ ’بندا
بندے دا دارو ہوندا اے‘، دُو جے پاسے ایس گل دا ای وکھالا ارسطو کول لہندا اے جو آکھدا اے:
'انسان معاشرتی حیوان اے..... انسان معاشرے توں کٹ کے نہیں رہ سکدا اتے معاشرہ کیہ
ہوندا اے؟ افراد دا گروہ۔ فرد نہیں تے سماج نہیں، یعنی زندہ رہن لئی اک دُو جے دے ساتھ دی لوڑ
بیمیش رہندی اے۔

مودھا فقیر حق سچ دا سنگ نبھاون والا پاترا اے، اوہ سرخس نوں دُنیا دے جھیلیاں چوں
نکل کے انسانیت دی خدمت دا درس دیندا اے۔ اوہ اوہنوں اپنے گریوان میں سر نیواں کرو پکھن
ول پریردا اے۔ اوہ اوہنوں اپنا بھار (دولت) سٹنن دا آکھدا اے۔ ایس ڈرامے وچ لوکاں دے
ہسن بولن دیاں کئی آوازاں فیڈ ان ہو کے آوٹ ہو جاندیاں نیں تے تن Pips دی آواز اندر
آوندی اے اتے اک نواں کردار سُن سُن ڈرامے وچ متعارف ہوندا اے۔

ایس کتاب دا دُو جا ڈرامہ اوہ لکھت اے جیہدے تے کتاب دا سرناواں رکھیا گیا اے
”بول مٹی دیا باویا“ ناں دے ایس ناکے دے گل چار پاتر نیں۔ پرائس وچ اک میکاکی آواز وی
شامل اے جیہنوں پنجویں کردار دے روپ وچ وی وکھ سکدے آں۔ اوہناں کرداراں وچ ناجی،
سیٹھ بلند اقبال (عرف بلو جی)، میڈم جی جیہناں دا ناں پری اے تے رونی جیہنوں صاحب جی
آکھ کے سدیا جاندا اے شامل نیں۔ ایہناں توں اڈ اک لکڑی دا باوا وی ایس ڈرامے وچ اک
انسان دے روپ وچ پیش کیتا گیا اے تے اوہنوں بندیاں ہارگلاں کردیاں ہویاں وی وکھایا گیا
اے۔

اپنا درد و ٹڈان لئی ہر بنی آدم نوں دُو بے بندے دی لوڑ ہوندی اے۔ انسان نہ لہھے تے
فیر کنیاں نے جنور پالے ہوندے نیں، کئی پھل بوٹیاں نال گلاں کردے نیں۔ کجھ تے اپنے آپ
نوں ای مخاطب کر کے دُکھڑے پھر ولدے وکھالی دیندے نیں۔ ربّ وی انسان دے اندر ای
اے۔ خبرے اپنے آپ نال گل کردیاں اوہ اندروں خدا نال ای لگے ہوندے نیں۔ ایسے گل دا
بیان روئی دیاں گلاں وچ وی لہھدا اے۔ اوہ ناجی بارے آکھدا اے:

”..... اوہ انسانیت دا پھوگ اے، زری نوکرانی۔ اوہنوں حیاتی دا بھار
سائواں رکھن واسطے کسے ٹھمنے دی لوڑ اے۔ ایہ باوا اوہ ٹھمننا اے۔ ساریاں
دے اپنے اپنے ٹھمنے نیں۔“ (5)

ایس گل وچ کوئی شبہ نہیں کہ بہت سارے منکھ دلاں توں دا نچے تے چنگے جذبات توں
سکھنے ہوندے نیں۔ کنیاں دے سینے وچ نفرتاں، کدورتاں اینیاں ودھ ہوندیاں نیں کہ اوہناں
دے سینے وچ دل تے بھاریں ہوند اے پر سکھنا تے بے فیض، نوشہ گنج بخش ^{بھولیاں} دے مطابق
کالا سیاہ۔ دُو بے پاسے کئی ظالماں دے سینے تے خبرے دل ہوندا ای نہیں اے جیہڑے عام
لوکائی دا غم سمجھنا تے دُور، اوہناں نوں انسان ای نہیں گندے۔

ایس ڈرامے دے انت ول ودھیے تاں اک تھاویں میڈم پری آکے روئی نوں بے نقط
سُنا ندے نیں تے واضح کردے نیں کہ اوہنوں روئی دا ناجی نال ہسنا پسند نہیں اے۔ روئی
جانداں ہویاں وی قاری نوں حیاتی دا اک پکھ سوچین لئی دے جاندا اے اوہ اپنی ماں نوں مخاطب
کر کے آکھدا اے:

”مئی، کئی انسان تے جانوراں توں وی ودھ بے زبان ہوندے نیں،
اوہناں دی پناہ واسطے وی کوئی انجمن بناؤ ناں۔“ (6)

تیجے ڈرامے دا سرنواں ”گھگھوتے گھوڑے“ اے۔ اوہدے پاتراں وچ شامل اک
بردا اے جیہڑا سچ دا پانڈھی اے تے سچا دردے نال سدیا جاندا اے۔ دوسرا کردار بانڈی دا اے
جیہڑی اک کنیراے پر بردے واسطے سلکھنی اے جویں بردا اوہدے لئی سچا رارے۔ اوہدے مگروں
ڈرامے وچ اک سرس صراف اے جیہڑا بڈھا کیمیا گراے، سونا بناون دی ہوس نے اوہنوں پاگل

کر رکھیا اے۔ اوہدے مگروں سرس دی بیوی لکھی جیہڑی بڑھی عمرے وی رنگین مزاج اے، اوہ شامل اے۔ ایس خاندان دا چشم و چراغ لاڑھا جیہڑا سرس دا پتر اے۔ اوہ کمزور دل تے دماغ رکھدا اے۔ ایہناں دے علاوہ بردیاں دا بیوپاری اک سوداگر اے تے اخیر تے اک ہور کردار سردار دا متعارف ہوندا اے۔ گل ملا کے ایس ڈرامے وچ سست پاتر شامل نیں۔ اپنے ناں دی خاصیت بارے سچیاں لکھت وچ باندی نال گجھ انج مخاطب ہوندا اے:

”ناں نہیں ال۔ بندیاں دے ناں صفتاں تے رکھے جانداں نیں، تے ایہ

صفتاں اوہ ہوندیاں نیں جیہڑیاں اوہناں بندیاں وچ ہوندیاں نہیں۔ انھے دا

ناں سجا کھا رکھ دیندے نیں.....“ (7)

اج کل دے لوک وی اپنے ناواں دیاں صفتاں توں وانجھے ہوندے نیں۔ غنی ناں دیاں کول سخاوت نہیں، رحیم ناں دیاں کول رحم دی بوند نہیں، مومن ناں دیاں بندیاں وچ مومن والی اک وی صفت نہیں، عادل ناں دیاں کولوں عدل دُوروں وی نہیں لنگھیا۔ ایہ تے ایسراں اے جویں ناں دراصل انسان دی شخصیت توں اکا اُلٹ رکھے جاوے۔ کوئی ظالم اے تے اوہدا ناں رحیم رکھ دیو، کوئی ماڑا اے تے اوہدا ناں جابر رکھ دیو.....

ایس ساری کہانی وچ لاڑھا ذہنی طور تے کمزور تے وہمی طبیعت دا مالک اے۔ اوہنوں باندی اک کالی بلی وکھالی دیندی اے تے اوہدا رولائسن کے لکھی تے ’بردا‘ وی آجانداں نیں۔ لکھی اپنے پتر نوں پکھی جھلن لگ پیندی اے۔ گجھ چر مگروں جدوں لاڑھے نوں ہوش آجاندا اے تے لکھی نوں اپنیاں موج مستیاں فوراً چھیتے آجانداں نیں تے اوہ بردے اُتے ڈورے پاونا شروع کردیندی اے۔ اوہ تھے بردا اک بڑی گُوڑھی گل بول کے سجاد حیدر ہوراں دی ڈوگھی سوچ دی عکاسی کردا اے۔ اوہ اوہدے اکلاپے بارے چچھدی اے تے بردا گیوں آکھدا اے:

”جے دھیان لگا ہوئے تے اکلاپا گندن کر دیندا اے۔ جے حضوری نہیں

تے اکلاپا بڑا گھمبیر دکھ اے۔“ (8)

اکلاپا انسان نوں واقعی گندن کر دیندا اے؛ جیہڑے بندے دی لوء رب نال لگی ہووے۔ ایس اکلاپے نے انگریزی شاعر ورڈز ورثہ نوں Daffodils دا ناچ وکھایا اے ایس

اکلاپے وچ ای اوہ کسے گڑی دی موسیقی دی واج سُندا رہیا۔ ایس تہائی نوں حاصل کرن لئی صوفی شاعراں فقیری چولے پائے تاکہ حیاتی دے عام لوک اوہناں نوں نندن تے دُور رہن تاں جے اوہ رب سچے نال اپناچت سا بنجھا کر سکن۔

پراگے دے چوتھے ڈرامے دا سرنواں ’پنجرہ‘ اے۔ ایہدے پاتراں وچ راء آدم خاں شامل اے جیہڑا اک باغی سردار اے۔ اوہ کھروی آواز دا مالک اے۔ دُوجا کردار پاسا جوہری دا اے جو یوں کہ ناں توں ظاہر اے پئی اوہ اک جوہری اے۔ اوہدی آواز راء آدم خاں نالوں برعکس اے تے باریک اے۔ مگر اُچا بولن دی عادت بچ بنتلا اے۔ تیجا پاتر اسوار شادی خاں دا اے جیہڑا جوان تے ہشیار اے۔ پر اوہدے بولن دا ڈھنگ اکھڑا اے۔ اک ہور کردار سخی مولا دا وی ایس ڈرامے وچ شامل اے جیہڑا اپنے ناں دی سچی تصویر اے تے اک اللہ لوک بزرگ اے۔ اوہدے بعد مائی میراں دا پاتر اے جیہڑی اک دکھیاری ماں اے تے اوہدی آواز وچ سوز اے۔ ایہدے مگروں مائی میراں دے پُتر سدھ سائیں دا کردار وی ایس تخلیق دا حصہ اے؛ اوہ اپنی مستی وچ مست الست جی اے۔ ایہدے توں وکھ رستم تے رُشنائی دے کردار وی ایس ڈرامے دا حصہ نیں جیہڑے جوان نیں۔ ایہدے علاوہ رسالدار اُتے سنتری دے پاتر وی شامل نیں۔ ایہدے نال نال کامیاں دی آواز وی ضرورت موجب فیڈ ان تے آؤٹ ہوندی اے۔

اج دا منکھ بہت سارے لوکاں نوں خدا سمجھدا اے تے اوہناں نوں سلام کرنا چھڈ، اوہ اوہناں دے پیریں پے جاوے نوں وی تیار ہوندا اے۔ اوہ بھائیں کوئی پیر فقیر ہووے یاں کوئی وڈا بندہ۔ رب نے انسان نوں اشرف المخلوق بنا کے گھلایا اُتے اوہنوں عزت نفس تے آزادی عطا کیٹی، جیہنوں انسان اپنے آپ نوں دُوجے لوکاں دے قدماں وچ رول کے عزت نفس توں وانجھا ہو جاندا اے۔ خدا دا نائب عام لوکاں دا نائب ہو جاندا اے۔ جو یں روسودا آکھنا اے:

"Man is born free, but he is everywhere in chains."⁽⁹⁾

اپنی آزادی نوں ایس سماج دے کچھے لگ کے آپ ختم کیتا ہو یا اے۔

ایس ڈرامے وچ جدوں راء آدم خاں دی آواز گونجی اے تے اوہ اپنے ازلی رعب نال لوکائی نوں لکاردی اے۔ اوہ بھائیں قید وچ اے تے اوہ اوہدے مونہ تے ٹھکن توں وی دریغ

نہیں کر رہے۔ پر اوہ دِلِ حالے وی زندہ اے۔ اوہ حالے ہار یا نہیں..... اوہ دَسدا اے کہ کویں اوہ اپنے لوکاں دی غداری پاروں نواب کولوں شکست کھا گیا، نہیں تے اوہدی تھان تے اج اوہ نواب ہوندا۔ اوہ آکھدا اے: تسیں بھاریں مینوں کمزور سمجھ کے اج اپنیاں طاقتاں آزمان آگئے او۔ ایس گل نال اک وڈی حقیقت ول اشارہ ہوندا اے کہ کویں لوک ماٹریاں دھیڑیاں دی کھل لاهندے نیں۔ جدوں اوہ مہاتر نما نے ساھن بن کے حیاتی دے کسے پڑ وچ کدھرے کھلو جاندے نیں تے کنڈ وکھا کے نس جاندے نیں۔ زندگی گزارن واسطے جویں وڈا جگرا چاہیدا اے او سے طرحاں ساھن بنا وی ضروری اے، نہیں تے لوک جیون نہیں دیندے۔ اوہ بھیڑیے ہوندے نیں تے تہانوں بھیڑ سمجھدے نیں۔

پنچواں تے اخیر لا ڈرامہ جیہناں نین نندراولے دے سرنادیں پٹھ لکھیا گیا اے۔ ایہدے پاتراں وچ شامل نیں: منو جی، جیہڑا اک نگھا بندہ اے تے اوہدا خلوص متاثر کرن توں نہیں رہندا۔ اوہ اپنے بارے پچ گل ایسراں کردا اے جویں کسے ہور بارے گل کر رہیا ہووے۔ دوجا کردار منصورہ دا اے جیہڑی منو جی دی بیوی اے تے دکھاں دی آگ وچ سڑ کے اوہنے دوجیاں لئی جیونا سکھیا اے۔ ایہناں دوواں دا اک پتر راشدا اے جیہدے وچ اپنی عمر دی جوانی دے نال نال سوچ دی پختگی وی ڈھیر لہدی اے۔ ایہدے علاوہ ایس نائک دے پاتراں وچ روبری شامل اے جیہنوں منو جی، عاشی کہہ کے بلاندے نیں۔ اوہ دُنیا دیاں رنگینیاں نوں محسوس کرن والی عورت اے تے منو جی دی پسند اے۔

ڈرامے دا مڈھ دوواں خانداناں دے بچیاں دے سکول دی کھنٹی و جن توں بچھدا اے تے دوویں Roller Skates تے سکولوں گھر واپس پرتن دا جتن کردے نیں۔ اوہ ہسدے کھیڈ دے اپنا سفر شروع کردے نیں۔ دوواں وچ محبت دا رشتا وکھایا گیا اے تے دوویں ریس لانڈیاں آتے گانے گاندیاں گھر ول تڑے جاندے نیں۔ جویں پہلے دسیا گیا اے کہ راشدا اپنی عمر دے حساب نال پختہ سوچ دا حامل اے اوہ بدل گجن تے Auden دیاں لائناں اپنی سنگی روشن نوں یاد دلاند اے۔ اوہ آکھدا اے:

”اپنی موت دا خیال رنج آوندا اے جویں پکنک وچ دُوروں بدل گرجن دی

آواز آوندی اے۔“ (10)

موت ہر انسان نوں اپنے توں دُور وکھالی دیندی اے۔ پر اوہدے متھے ویلے دا کسے نوں کوئی پتا نہیں ہوندا کہ اوہ کدوں انسان دی گچی نپ لوے گی۔ عمر دے اخیر لے سرے دا کسے نوں نہیں پتا ہوندا۔ ایہ رب ولوں اک عنایت اے کہ اوہنے ایس بھیت نوں تھوڑ دے انساناں نوں نہیں دسیا، کیوں جے اگر بندے نوں اپنی موت دے ویلے دا پتا ہوندا تے اوہ خوف تے دہشت دے نال پہلے ای کدھرے مر جاندا۔ ریاض اپنی بیوی روبی نوں اک بیمہ پالیسی بارے دس پاؤندا اے جیہڑی اوہدے مرن دی صورت وچ اوہدی گھر والی دیاں پریشانیاں نوں گھٹان لئی مددگار ثابت ہوئے گی۔ استھے ریاض اک سمجھدار آتے اپنی حیاتی نوں واقعی ای پچھے ڈھنگ نال چلان والا آدمی جا پیدا اے۔ اوہ روبی نوں وی ایہ حقیقت دسن دی کوشش کردا اے۔ اوہ آکھدا اے:

”ایہ بڑا اوکھا زمانا اے روبی۔ بندے کول اثاثہ نہ ہووے تے اوہ قدم قدم

تے دو جیاں دا محتاج ہوندا اے۔ میں نہیں چاہندا جے تُوں کسے دی محتاج

ہوویں۔“ (11)

سجاد حیدر ایس گل دی دس پائی اے کہ کہ کوں اک ذمے دار مرد نوں اپنے خاندان دی راکھی کرنی پیندی اے کہ اوہ جیندیاں تے جیوندیاں، مویاں وی ایس فکر نال نتھی ہو کے جان دے حق وچ اے کہ اوہدے مگروں اوہدی بیوی تے اوہدے بچیاں دا کیہ ہووے گا۔ دوجے پاسے روبی وفادار بیوی تے جذباتی عورت وانگ ساہمنے آوندی اے۔ اوہ زندگی دی اک ہور کٹوڑی سچائی نوں بیان کردی اے۔ اوہ آکھدی اے:

”ڈنسی ایہ نہیں سوچدے پئی دولت دے ڈھیر اُتے بہ کے بند کلم کلیاں دو

دن وی نہیں جیوں سکدا۔“ (12)

روبی، ریاض نوں اپنا خاب سُناندی اے تے ریاض اک ماہر نفسیات دیاں خوبیاں گنو اندیاں ہویاں اوہنوں اوہدی تعبیر دسد اے کہ اوہ اک بال چاہندی اے تے اوہنوں ایہ لگد اے کہ ریاض نوں بچے دی خواہش نہیں اے۔ ریاض دے اوہدی صحت ول توجہ دوا کے بچے دی پیدائش توں مننا ہی کرن تے روبی اوہنوں اپنا دل پھول کے دسدی اے کہ کہ کوں اک عورت

جذباتی طور تے ضرورت مند ہوندی اے کہ اوہنوں خاوندی محبت دے نال نال پتر دا موہ پیاروی چاہیدا ہوندا اے۔ اوہ آکھدی اے:

”عورت پیار دے نگھ وچ جیوندی اے اوہنوں تے سارے ای پیار

چاہیدے نیں۔ خاوند دا پیار، بھائی دا پیار، پتر دا پیار۔“ (13)

ریاض اوہنوں ایس گل تے چاہن والے دے پیار بارے وی یاد دلاند اے تے اوہنوں منوجی دے بارے اشارہ کردا اے۔ جیہدے تے روبی اک واری فیر جذباتیت وکھاندیاں ہوياں آج دے عاشقاں بارے اپنے وچار سناچھے کردی اے:

”پتا نہیں ایس دھرتی تے کئے منوجی نیں، جیہناں دیاں خاہشاں دے پھل

گواچ گئے نیں تے اوہ حیاتی دے جنگل وچ اوہناں نوں لہدے پھر دے

نیں.....“ (14)

خیالاں دی دوڑ بھاویں صرف سوخی مہینوال تے سسی پونوں تک ہووے، حقیقت تے ایہو اے کہ آج وی کئے ای پریم چجاری کچے گھرے تے ٹھلے نیں تے اپنے محبوب نوں بھال دے پھر دے نیں۔

ریاض ایس گل تے روبی دی مخالفت کردا اے۔ اوہ ٹھہریا اک ماہر نفسیات تے ہر شے وچ منطق تے دلیل ویکھن والا۔ اوہ روبی نوں آکھدا اے کہ انھے جذبے بندے نوں کدھرے دا وی نہیں چھڈ دے۔ جے بندہ ایس طرحاں اپنے جذبات دا پابند ہو جاوے تے اوہ چوٹ کھاند اے۔ مگر حقیقت تے ایہو اے کہ ایہ جذبیاں داسیک ای ہوند اے جیہڑا انسان نوں دریاواں وچ چھال مارن دا حوصلہ دیندا اے تے عشق دے انجام نوں جاندیاں ہوياں وی ایس آگ دے دریا وچ کدن توں بے خوف کردیندا اے۔ روبی ایس رمز نوں ایسراں بیان کردی اے:

”حدوں اُرانہ پباں بھار کھلو کے حیاتی دا روپ ویکھن والے بس اپنا آپ

ای بچالے جان دے نیں۔ کدھرے دل دیاں دولتاں توں اوہناں دی جھولی

خالی ای رہندی اے۔“ (15)

جویں سمندر دی گہرائی کنڈھے کھلو کے نہیں ناپی جاسکدی، اوس طرحاں ای عشق دا ذائقا

وی ایس جذبے توں آشنا ہوئے بغیر نہیں حاصل کیتا جاسکدا۔ اوہ لگن بھاویں رب دی ہووے یاں کسے انسان دی، سڑنا شرط اے۔

ایس کتاب وچ سجاد حیدر نے ٹھیٹھ زبان دی تھاں عام بول چال دی زبان ورتی اے۔ جیہنوں پڑھن ویلے قاری نوں کسے ڈکشنری یاں پنجابی املاء دی کتاب نوں نہیں ویکھنا پیندا۔ ایس پاروں ایہ کتاب عوامی ہوگئی اے۔ ایس پراگے دے مکالمے چوکھے بھرویں تے جاندار نیں۔ ایہناں ڈرامیاں دے کرداراں دے ناواں نوں ویکھیے تے لکھاری نے علامتی طور تے اک نواں جہان آباد کرن دی کوشش کیتی اے۔ ایس پاروں ای بھاویں ایہ کتاب بہت پہلاں چھپی سی، پر ایہدے پاتر اج وی اونے نویکلے نیں چٹے اوس ویلے سن جدوں سجاد حیدر ہوراں نے ایہ ناولک اُلکیے سن۔ ایہ ڈرامے عالمگیریت دی انٹ مثال نیں۔

حوالے:

- ☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج فار گرلز کاہنہ نو، لاہور
- 1- سجاد حیدر، بول مٹی دیا باویا (پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 1977ء) 18-
- 2- سجاد حیدر، بول مٹی دیا باویا، 22
- 3- ایضاً، ص 22
- 4- ایضاً، ص 22
- 5- ایضاً، ص 46
- 6- ایضاً، ص 63
- 7- ایضاً، ص 76
- 8- ایضاً، ص 87
- 9- https://www.goodreads.com/author/quotes/7994.Jean_Jacques_Rousseau
- 10- سجاد حیدر، بول مٹی دیا باویا، 131
- 11- ایضاً، ص 136
- 12- ایضاً، ص 136
- 13- ایضاً، ص 139
- 14- ایضاً، ص 140
- 15- ایضاً، ص 140

بھگتی لہر دا ارتقاء: بارہویں توں اٹھارویں صدی تک

Abstract:

Bhagti Literature has a significant importance in Punjabi literary history. Bhakti literature was a trend setter for upcoming generations. Its impacts can find on Sufi literature of Punjabi language partially and especially on Sikh Punjabi literature. This article covers two aspects of Bhagti movement, firstly it covers the historical evolution of Bhakti movement from 12th century to 18th century and secondly it provides a brief account of almost 20 Bhagat poets and their poetry.

Keywords: *Bhagti, Movement, Trend, Sufi, Sikh, Impacts, Literature, Historical, Aspects, Evolution*

ویداں، اُپنشدیاں، پُراناں، رامائن، مہا بھارت دے پُر اتن زمانے توں بعد بھگتی لہر دا اک عبوری دور شروع ہويا۔ اس دور دے اہم شاعر دکن دے سن۔ ایہناں شاعراں نے ویشنوتے شیو بھگتی دا پرچار اپنی شاعری راہیں کیتا۔ ایہناں دی شاعری زری الیشور پریم دی شاعری سی۔ ایہناں الواراں دے وچار ہی شاعری راہیں اُتری ہندوستان اُپر اثر انداز ہوئے۔ جیہدے نتیجے وچ ناتھ پنٹھ، جوگ پنٹھ تے سدھ پنٹھ جیسے نویکلے پنٹھاں نے اپنی اُساری کیتی۔ جس دور وچ شمالی ہندوستان اندراہ پنٹھ اپنے پیر پکے کر رہے سن اسے دور وچ اک ہور مذہبی تبدیلی آئی اوہ تبدیلی سی اسلام دی آمد۔ اسلام نے بھگتی نوں نہ صرف انسان دے انفرادی تے داخلی حوالے نال متاثر کیتا بلکہ اجتماعی تے خارجی حوالے نال وی مساوات دا اجیہا عملی مظہر پیش کیتا جیسے پورے ہندوستان نوں متاثر کیتا۔ ایہ اوہ دور سی جدوں ہندوستانی سوجھواناں نے بھگتی دی جذباتی فضا توں باہر نکل کے عقلی پدھر تے ایہدیاں لیہاں اُساریاں۔ اس دور وچ بھگتی لہر نوں اُسارن تے پرچارن

والیاں وچ زیادہ تر فلسفی نظر آوندے نیں۔ جیویں کہ شنکر اچاریہ، رامانج اچاریہ، رامانداچاریہ، نمبارکا، مادھواچاریہ، ولبھا اچاریہ وغیرہ ایہناں ساریاں سوجھواناں وچ ایہ گل خاص اے کہ ایہ سارے فلسفی شاعر نیں۔ ایہناں توں بعد جیہڑی پیڑھی آئی اوہ شاعراں دی سی۔ اس پرسنگ وچ اسیں کہہ سکدے ہاں کہ بھگتی لہری ابتدا محبت دے داخلی جذبے توں ہوئی تے ایہدے پرچارک الوارن، ایس جذبے لئی علمی تے عقلی بنیاداں ایہناں فلسفیاں نے لہیاں جد کہ اس جذباتی تے فکری رجحان نوں لوکائی تک اپڑاون داکم شاعراں نے سانبھیا۔ استھہ مختصراً ایہناں فلسفیاں دیاں وچاردھاراواں نوں جانن توں بعد بھگتاں دی شاعری ول توجہ کیتی جاوے گی۔

بھگتی دے فلسفے وچ شنکر اچاریہ (788-820A.D) نوں بنیادی اہمیت حاصل اے۔ اوہ انج کہ شنکر وی باقی ہندو فلسفیاں وانگ جیون دا مقصد ”موش“ یاں نجات ہی مندا اے۔ لیکن اوہ باقی فلسفیاں وانگ کرم، گیان تے بھگتی نوں وکھو وکھ نہیں کردا۔ سگوں اوہنے پہلی وار کرم، گیان تے بھگتی نوں اکٹھے اک نظام وچ پروکے پیش کیتا۔ ایہتوں ہی اوہدا ادویت وادی فلسفہ شروع ہوندا اے۔ شنکر اچاریہ نے ادویت واد تے بھگتی دی نینہہ رکھی۔

"Shankara preached the theory of non dualism. He described that Brahman alone is absolutely real; all else is false i.e. relatively real so long as the highest truth does not down. In Vivekachudamani he says that there is no difference between atman and Brahman, jiva or individual self is essentially the same as Brahman therefore ultimate and real."⁽¹⁾

شنکر اچاریہ دا مننا اے کہ برہمن تے جیو (خالق تے مخلوق) وچ فرق کوئی نہیں اے، بس اس گل نوں سمجھن تے جانن دی لوڑ اے۔ سوال ایہ بند اے کہ جانیا کیویں جاوے؟ ایہدا جواب شنکر ایہ دیندا اے کہ برہمن نوں عقل یا منطق نال نہیں بلکہ داخلی تجربے نال سمجھیا جاسکدا اے۔ شنکر موجب ایہ داخلی تجربہ بھگتی نال ہی ہوسکدا اے۔ اوہ اپنے اک اشلوک وچ لکھدا اے کہ:

”موش کارن سا مگیاں بھگتی ریوگری یسی

سُو سُو روپاؤ سندھان بھگتی ریتھیہ دھیئے“⁽²⁾

یعنی موکش پراپت کرن والے سادھناں وچوں بھگتی سب توں اُتم اے۔ تے بھگتی ایہ ہے کہ بھگت مسلسل اوس اُک دے سُو روپ دی کھوج وچ رہے۔

شکر اچاریہ نے بزرگن بھگتی دا پرچار کیتا۔ لیکن شکر اچاریہ دے اس فکری نظام نوں ایہ اوکڑ ویکھنی پئی کہ ایہنوں لوکائی وچ اوہیو جیہی شہرت نہ ہو سکی جیہو جیہی ایہدے توں بعد وچ آون والیاں نوں ہوئی۔ حالانکہ شکر توں بعد وچ آون والے اوہدے ہی فکری نظام دے خوشہ چین سن۔ اوہناں خوشہ چیناں وچوں اک رامنُج اچاریہ (1017 A.D) اے۔ رامنُج اچاریہ وی ادویت واد دا ہی پرچارک اے پر اوہدا ادویت واد، شکر اچاریہ توں تھوڑا جیہا وکھرا اے۔ اوہ انج کہ شکر اچاریہ کائنات دی صرف اک ہی سچائی نوں مندا اے، جیہنوں اوہ برہمن داناں دیندا اے۔ لیکن رامنُج دامننا اے کہ کائنات وچ تن سچائیاں نیں ”چت“، ”اچت“، تے ”ست“۔ اوہدے موجب چت یا روح تے اچت یعنی مادہ، ست یعنی ایثور دیاں محتاج ضرور نیں پر اس دے باوجود اوہ اپنی نویکلی ہوند رکھ دیاں نیں۔ رامنُج نے بھگتی دیاں تن قسماں کیتیاں۔ پراپتی، بھگتی تے سرگتی۔ ایہناں تیناں قسماں وچوں پراپتی بارے کجھ لوکاں دامننا اے کہ ایہ خیال رامنُج اچاریہ نے اسلام توں لیا سی۔ لیکن ہندو وادان اس گل نوں نہیں مندے اوہناں دی دلیل ایہ ہے کہ رامنُج دے سہ اسلام اجے ہندوستان پہنچیا ای نہیں سی۔ جد اسلام پہنچیا ہی نہیں تے فیہ رامنُج اچاریہ دی فکر تے اوہدا اثر پینا بے تھوہی جیہی گل اے۔ لیکن اوہ لوک رامنُج دی فکرنوں دکھنی الواراں نال جوڑدے نیں۔

رامنُج توں بعد مادھو اچاریہ اہم فلسفی اے جس بھگتی نوں اپنے فلسفیانہ نظام وچ اُچھ دتا۔ مادھو اصل وچ ادویت وادی فلسفی اے۔ اوہدا مننا اے کہ ایثور تے جیو (خالق تے مخلوق) وچکار فرق اے۔ لیکن اس دے نال نال اوہ کہندا اے کہ ”موکش“ حاصل کرنا ناممکن نہیں، اوہدے مطابق موکش اودوں پراپت ہووے گی، جدوں اسیں ایہدا کارن سمجھاں گے۔ موکش نہ ملن دا کارن مادھو موجب ایہ ہے کہ جدوں جیو (روح) اگیان (جہالت) دے ہنیرے وچ دُب جاندی اے اودوں اوہ دُکھ وچ پھس جاندی اے دُکھ ہی جیون چکرا اے۔ ایس جیون چکر یا دُکھ توں نکلن دا کوای طریقہ اے کہ ایثور نوں یاد کیتا جاوے۔ اوہدی یاد نال اگیان تلمکے گی تے جیون چکر توں مُلتی ملے گی۔ ایس لئی مادھو دے نزدیک ایثور نوں یاد کرن ہی بھگتی اے۔

"According to Madhava devotion is the best way for salvation. The jiva suffers with sorrow due to ignorance one should remember God, by his grace they/va became free from the control of the ignorance and illusion and became enlighten. He says that moksha is attainable by the direct knowledge of Hari, the direct knowledge which leads salvation are vairagya, saranagati, Paramatama-Bhakti, daya, upasana, Guru-kripa etc. the direct knowledge is simply mental."⁽³⁾

نمبر کر اچاریہ اُنچ تے رامانُج اچاریہ داسمکالی سی تے اوہدی فکر تے واضح طور تے رامانُج اچاریہ دی چھاپ نظر آؤندی اے پر اوہدے کئی وچار شکر اچاریہ نال وی میل کھاندے نیں۔ اوہدا رامانُج وانگ کائنات نوں ترے رنگاں وچ ونڈدا اے۔ چت یعنی روح، اچت یعنی مادہ تے برہمن یعنی ایشور۔ اوہدا وی رامانُج اچاریہ وانگ مننا اے کہ چت اور اچت، اپنی ہوند لئی برہمن دے محتاج نیں پر برہمن کسے داحتاج نہیں اے۔ پر اوہ اک نویکلی گل ایہ کردا اے کہ چت تے اچت نوں برہمن نہیں کہیا جاسکدا۔ اوہ اپنے اس قضیے نوں سمجھاون لئی اک دلچسپ مثال لیاؤندا اے۔ اوہ کہند اے کہ جیویں مکڑی اپنا جالائین لکیاں اپنے جال دے اندر ہو کے وی باہر ہوندی اے اُنجے ای برہمن وی اپنی مایا دے وچ ہو کے باہر ای ہے۔ بھگتی بارے اوہدا مننا اے کہ دھیان لاون نال سانوں ایہناں تیناں شیواں دا سچا گیان پراپت ہوئے گا۔

"Like Ramanuja and Madhava he divided being into three classes chit, achit and Brahman (jiva, jagat and Ishwara) soul and matter are dependent on the Brahman for their existence and are not different from God. He was hardly influenced by Ramanuja and like him he emphasis the importance of meditation."⁽⁴⁾

ایہناں سیانیاں توں بعد رامانند اچاریہ نے بھگتی لہرنوں اک پاسے فکری تے منطقی بنیاداں دتیاں تے دوسرے پاسے اوہنے بھگتی نوں لوکائی دی لہر بنایا۔ اسے لئی مشہور اے کہ ”بھگتی

دراوڑ اُپجی، لائے راما نند / پرگٹ رکھو کبیر نے، سپ دیپ نوکھنڈ، راما نند توں پہلاں الوار بھگتی نوں
 جذباتی حوالے تمل تے ہور دکھنی بولیاں وچ پیش کر چکے سن۔ لیکن اُتری بھارت وچ ایہناں
 جذباتی قسم دیاں شعراں تے خالص علمی تے بحث مباحثے تقریباً پنج صدیاں تک ہوندے رہے۔
 راما نند نے ایہناں دوہاں مہاڑاں نوں اپنایا۔ ایہو کارن اے کہ اوہ کمال دا فلسفی وی ہے جینے اپنا
 نویکلا پنٹھ بنایا تے دوجی پاسے اوہ کمال دا رُحمان ساز شاعر وی اے جیہدی شاعری دی چھاپ
 ارج وی کئی شاعران تے عام طور تے مل جاندی اے جد کہ بھگت شاعران تے تاں اوہدی شاعری
 دی چھاپ خاص طور تے ملدی اے۔

راما نند دی اک نویں کاڈھ ایہ وی ہے کہ اوہنے اپنے وچاراں نوں لوکائی تیکر اڑاون لئی
 لوکائی دی بولی نوں وسیلہ بنایا۔ اوہ سنسکرت دا ماہر سی تے سنسکرت وچ کئی کتاباں لکھ چکیا سی۔ لیکن
 اوہنے اپنے وچاراں نوں لوک تیکر اڑاون لئی لوک بولی نوں ہی چُنیا۔ اوہدے اس رُحمان نوں بعد
 وچ آون والیاں بھگتاں نے وی قبول کیتا۔ راما نند نے اپنے وچاراں دے پرچار لئی بولی چُنی اوہ
 اوس سے دے شمالی ہندستان دی ساخھی بولی سی۔ ایہ بولی جمنا توں لے کے سندھ تک دے علاقے
 وچ بولی تے سمجھی جاندی سی۔ ہُن اوس بولی دے کئی روپ اپنی وکھو وکھ صوبائی حیثیت منوا چکے
 نیں۔ اس بولی نوں بعد والے بھگتاں نے وی اپنایا۔ انج کہیا جاسکدا اے کہ راما نند دی بولی دا
 موضوعی سمبندھ کسے حد تک بھگتی نال سی۔ اوہ انج کہ گرو ناناک جیہڑے کہ پنجاب واسی سن تے
 اوہناں توں پہلاں بابا فرید اک نرول ادبی بولی دی بنیہ وی رکھ چکے سن۔ پر بابے ناناک نے اوس
 پنجابی بولی دی تھاں اوہیو راما نند والی بولی نوں ہی اپنایا۔ انجے ہی داؤو دیال ہے جیہدا تعلق
 راجستھان توں ہے پر اوہدی بولی وی راما نند والی بھگت بولی ہے۔ انجے ہی ہور کئی بھگتاں نے
 اپنے اپنے سے دی صوبائی زبان نوں چھڈ کے اسے بھگت بولی نوں ہی اپنیاں رچناواں دا وسیلہ
 بنایا اے۔ راما نند دا زیادہ تر لکھتی سرمایہ سنسکرت وچ ہے گرنٹھ صاحب وچ اوہناں دا اک شبد ملدا
 اے:

کت جاییے رے گھر لاگورنگ	میرا چت نہ چلے من بھیو پنگ
ایک دوس من بھیی اُمنگ	گھس چندن چوہ بہو سنگندھ
پوجن چلی برہم ٹھاء	سو برہم بتائیو گر من ہی ماہ

جہا جائیے تہہ جل پکھان تُو پور رہیو ہے سبھ سمان
 بید پُراں سبھ دیکھے جوء اُہاں تو جائیے جو ایہاں نہ ہوء
 ست گر میں بلہاری تور جن سکل بکل بھرم کاٹے مور
 راماوند سوامی رمتے برہم گر کا سبد کاٹے کوٹ کرم (5)

یعنی میں جاواں تے کتھے جاواں؟ مینوں کتے جاواں دی لوڑ ای نہیں اے۔
 کیوں کہ سب سکھ تے میرے من وچ ہے۔ اس لئی میرا دل کتے وی نہیں
 جانا چاہندا۔ میرا دل بس ایہو چاہندا اے کہ میں صندل تے مُشک نال نہا
 کے پوتر ہو کے اپنے برہمن نوں رچھاواں جیہڑا کہ میرے ہی من وچ وسدا
 اے۔ میں کدھر جاواں کیوں کہ تیرے توں پہلے میں صرف لکڑ تے پتھرنوں
 ہی جاندی ساں پر تیرے آون نال میں تینوں یعنی اپنے برہمن نوں پالیا
 اے۔ ویداں دیاں ساریاں رسماں بے کار ثابت ہوئیاں پر جے توں سامنے
 نہ ہوویں تاں اوہناں ویداں دے اصل تت نوں ہی پڑچولیا جانا چاہیدا
 اے۔ میرے ست گر نے میری مدد کیتی تے مینوں ساریاں بھلاں چوں
 کدھ کے تیرے نال ملایا۔ ہُن راماوند اپنے برہمن وچ گم ہو گیا اے۔ ایہ
 گر و دے دے بول (مول منتر) دی ہی کر پا ہے جینے مینوں کئی قسم دیاں
 رسماں دیاں جھنجھٹاں وچ ٹا مک ٹوئیاں مارن توں بچالیا۔

اس شبد وچ سکھد یو سنگھ شانت موجب ترن گلاں سمجھائیاں گئیاں نیں پہلی ایہ کہ پر ماتما
 ہی کرتا ہے۔ دوجی ایہ کہ پر ماتما دی پراپتی لئی رسماں رواجاں تے کرم کاٹے یعنی اشنان تے یکیہ دی
 لوڑ نہیں۔ تریجی ایہ کہ پر ماتما تک کسے گر و دی اگوائی وچ ہی اپڑیا جاسکدا اے۔ گل ایہ کہ راماوند
 ایہ شبد ساری بھگتی لہر دا مینی فیسٹو اے۔ ہندوستان دیاں ساریاں بھگتاں دی شاعری اسے دے آل
 دوال گھمدی اے۔

بھگتی رس شاعری دا نمائندہ شاعر بھاویں راماوند اے پر اوس توں پہلاں وی کئی شاعر
 بھگتی رس والی شاعری کر رہے سن۔ اوہناں وچوں اک اہم نام ”بھگت جے دیو“ دا اے۔ بھگت
 جے دیو تقریباً 1150ء نوں بنگال دے ضلعے پیر بھومی دے اک پنڈ کینڈولی وچ پیدا ہوئے۔ پیودا

ناں ”بھوج دیو“ تے ماں دا ”رمتا“ سی۔ سنسکرت دے چنگے جانوسن بلکہ ایہناں نے سنسکرت وچ وی کافی شاعری کیتی۔ ایہ شاعری ”گیت گووند“ نال دی کتاب دے نال نال چھپ چکی اے۔ جے دیو جی اوس سے دے اک راجا کچھن سین دے درباری شاعر سن۔ بعد وچ راج دربار چھڈ کے آزاد جیون گزاریا۔ بھگت جے دیو دے دوشبد گرو گرنہ صاحب وچ ملدے نیں:

”پر ماد پد کھ منو پیم ست آد بھا ورتم
پر مد بھتتم پر کرت پر م جد چنت سرب گتم
کیول رام نام منورم“ (6)

مُراد ایہ کہ پر ماتما، اس کائنات دے ہوند وچ آون توں پہلاں وی اپنے پر م پد کھ والے روپ وچ موجود سی۔ اوہ سوہنا سنکھاتے ساڈی عقل وچ نہ آون والا اے اوہنوں یاد کرن والے سارے دکھاں توں آزاد ہو جاندے نیں۔

بھگت ترلوچن 1268ء نوں شولا پور وچ پیدا ہوئے۔ ایہ وی راماند توں پہلاں پیدا ہوئے پر اوہناں نے وی ہندوی یاں ہندوستانی بھاشا نوں اپنے وچار پرگٹ کرن دا وسیلہ بنایا۔ بھگت ترلوچن دے گل چار شبد گرو گرنہ صاحب وچ شامل نیں۔ اوہناں وچوں اک وگی ویکھو:

”مایا موہ من آ لگڑا پرانی جرا مرن بھسو و سر گیا
کٹب دیکھ یکسہہ کملا جیو پر گھر جوہہ کپٹ نرا“ (7)

ساڈا من مایا دے جال وچ جکڑیا گیا اے، ہر فانی جی اپنی پیتی عمر نوں ویکھ کے وی موت توں نہیں پیا ڈردا۔ انسان اپنے گھر دیاں جنیاں نوں ہسدا و سدا ویکھ کے خوش ہوندا اے۔ حالانکہ اوہ دھوکے وچ اے، اوہدی مثال انج اے جیویں کوئی انسان کسے دوسرے انسان نوں ویکھ کے لالچ کرے۔

بھگت نام دیو 1270ء نوں دکھنی بھارت دے ضلع ستارا دے پنڈ نرسی باہنی وچ پیدا ہوئے۔ پیو دا نام دام شیٹی تے ماں داناں گونا بانی اے۔ بھگت نام دیو دے گرو داناں وشو بھاکھیچر سی۔ گرو گرنہ صاحب وچ بھگت نام دیو جی دے 61 شبد درج نیں۔ ایہناں شبدان دے موضوعات وچ پر ماتما دی ہوند دا یقین، بھگتی مارگ، اخلاقی قدراں قیماں اُپر زور دین دے نال نال سیاسی سماجی موضوعات نوں بیانیا گیا اے۔

”کس ہو پو جو دو جا نظر نہ آء

ایکے پا تھر کیجئے بھاؤ

دو جئے پا تھر دھریئے پاؤں

جے اوہ دیوت اُہو بھی دیوا

کہہ نام دیو ہم ہری کی سیوا“ (8)

یعنی میں کسے ہو دی کیوں پو جا کر سلنا مینوں تے ہو کوئی دو جا نظر ہی نہیں آوندا۔ اپنے من وچ اک ہی پتھر نوں پوجن لئی سجا کے رکھ دو جے پتھراں نوں پیراں دی ٹھو کرتے رکھ۔ جے تینوں اک پر ماتما نظر آ رہیا اے تے فیر دوسرا وی اوہیو ای اے۔ نام دیوتوں ایہ کہہ دے پئی میں ہری (پر ماتما) دی سیوا وچ ہاں۔

بھگت سدھنا جی تقریباً 1270ء نوں پیدا ہوئے۔ اپنا آبائی علاقہ سہیون چھڈ کے، فیروز شاہ تغلق دے کہن تے سرہند وچ آباد ہو گئے سن۔ اوہ ذات دا قصائی سی۔ گرو گرتھ صاحب دے صفحہ نمبر 858 تے سدھنا بھگت دا صرف اک ہی شبد درج کیتا گیا اے۔

”سنگھ سرن کت جائیے جو جنک گراسے

ایک بوند جل کارنے چا ترک دکھ پاونے

پران گئے ساگر ملنے پھن کامن آوئے

پران مچ تھا کے تھر نہیں کیسے برماوو

یوڈ موائے نوکا ملنے کہہ چڈھاوؤ

میں ناہیں گچھ ہو نہیں کچھ آہ نہ مورا

آوسر لجا راکھ لے سدھنا جن تورا“ (9)

یعنی کوئی شیرتوں اس حالت وچ پناہ کیوں منگے جدوں اوہنوں کوئی گدڑ کھا رہیا ہووے۔ بارش دی اک بوند لئی ترف ترف کے مرجاؤن والے پچھی لئی سمندر کس کم دا؟ میری چندڑی تھک گئی اے، میں بوہتی دیر تک جیوندیاں وی نہیں رہنا، ایہ سب جان کے میں کیوں صبر کر سلناں؟ جے میرے ڈبن توں

بعد ہی بیڑی اڑے تاں دسو میں کیوں اس تے سوار ہوواں؟ میں کجھ وی نہیں، میں کجھ وی نہیں تے نہ ہی میرے کجھ پلے، میری راکھی ویلے سر کر، کیوں کہ سدھنا تیرا گولا اے۔

سدھنا بھگت توں بعد راما نندا چاریہ داساں اے۔ اوس تے پچھے گل ہوگئی اے۔ راما نندا توں بعد اوہدے چیلیاں نے بھگتی لہرنوں اپنایا تے اوہدی وچار لیہہ نوں آپو اپنی لوڑ موجب ودھایا۔ اوہدے چیلیاں وچوں اک رِوداس اے۔ اوہ 1433ء نوں پیدا ہوئے تے اوہناں دا مرن ورھا 1584ء اے۔ انج اوہناں دی عمر تقریباً 151 سال ہوئی۔ رِوداس دا جنم بنارس شہر وچ ہو یا جد کہ اوہ آپ اک شُودر جاتی نال تعلق رکھدے سن۔ اوہناں دے 41 شبد گرنتھ صاحب وچ درج نیں:

”دُتم چندن ہم ارنڈ باپڑے سنگ تمارے باسا
نیچ روکھ تے اُوج بھئے ہے گندھ سگندھ نو اسسا
مادھوست سنگت سرن تماری

ہم اوگن تم اُپکاری
تم مکھنول سپید سپنیل ہم پڑے جس کیرا
ست سنگت مل رہے مادھو جیسے مدھ مکھیرا“ (10)

توں چندن تے اسیں ارنڈ پر تیری مہر پاروں تیرے کول ساڈا واس ہے۔ تیری نیڑ پاروں میرے وچ وی تیرے والی سگندھ رچ گئی اے۔ اے پر ماتما میں تیرے بھگتاں دی ست سنگت دی بجائے میں صرف تیری ہی شرن وچ آنا چاہناں۔ میں اوگناں بھریا تے توں مہربان ایں۔ توں زرد سفید مخمل تے میں معمولی کیڑا۔ اے پر ماتما میں تیریاں ست سنگتاں نال جینا چاہناں اُنجے ای جیویں ڈونے اپنے ماکھی نال ہوندیاں نیں۔

بھگت کبیر داساں 1398ء توں 1495ء تک نیا جاندا اے۔ گرنتھ صاحب وچ بھگت کبیر دے 224 شبد درج نیں۔ ایہناں شبدوں توں اڈ وی کبیر صاحب دیاں کئی کتاباں ملدیاں نیں کئی کتاباں جیویں کہ بچک کبیر دی اپنی رچنا اے پر کئی کتاباں صرف اوہدے ناں نال منسوب

نہیں۔

”سنٹکٹ نہیں پرے، جون نہیں آوے، نام نرنجن جا کورے
 کبیر کے سوامی ایسوٹھا کر جاکے مائی ن باپورے“ (11)
 یعنی اوہ کدی وی کسے اوکڑ وچ نہیں پھسیا، اوہ جنم مرن یعنی آواگون توں وی
 آزاداے، اوہ داناں نرنجن اے۔ کبیر دا مالک اجیہا اے جیہدا کوئی ماں پیو
 نہیں اے۔

کبیر دا کلام گرنٹھ صاحب توں علاوہ وی ملدا اے۔ اک ونگی ویکھو:
 ”موکوں کہاں ڈھوڑھے بندے، میں تو تیرے پاس میں
 نا میں دیول، نا میں مسجد، نا کعبے کیلاس میں
 نا تو کون کریا کرم میں، نہیں یوگ بیراگ میں
 کھوجی ہوئے تو تڑتے ملیہوں پل بھر کی تالاس میں
 کہیں کبیر سنو بھائی سادھو
 سب سوانسوں کی سانس میں“ (12)

بھگت سنین جی دا جنم ورھا 1390ء دسیا جاندا اے۔ ایہ وی منیا جاندا اے کہ اوہ مدھ
 پردیش دے اک راج باندھو گڑھ دے راجا دے نائی سن۔ گرنٹھ صاحب وچ اوہناں دا صرف اک
 ہی شبہ ملدا اے۔

”ڈھوپ دیپ گھرت ساج آرتی
 وارنے جاؤ کملا پتی
 منگل ہری منگلا
 نت منگل راجا رام رائے کو
 اوتھ دیار انمل باقی“ (13)

میں بخور، چراغ تے گھیونال سجا کے میں تیری آرتی کرناں۔ میں لکشمی دیوی توں وارے جاواں۔
 اے ہری توں سدا انجے راج کریں، انجے راج کریں تیری آرتی لئی کتا شاندار چراغ اے تے
 کئی پوتر بتی اے۔

دھنا بھگت 1416ء نوں پیدا ہو یا اوہ ٹانک راجستھان دے علاقے دیولی توں ویہہ میل دور اک پنڈ دھوان وچ ہو یا۔ گرنٹھ صاحب وچ دھنے بھگت دے تن شبد ملدے نیں۔

جننی کیرے ادر اُدک مہہ پنڈ کیا دس دُ آرا
دے اہار اگن مہہ راکھے ایسا کھسم ہمارا
کمی جل ماہ تن تس باہر پنکھ کھیر تن ناہی
پورن پرمانند منوہر سمجھ دیکھ من ماہی⁽¹⁴⁾

یعنی اوہنے ماں دی کٹھ وچ منکھی جسم وچ دس یو ہے بنائے۔ میرا پر ماتما اوتھے ہی اوہنوں رزق اڑاند اے تے جسم دی گرمی توں وی اوہدی راکھی کردا اے۔ گمی (مادہ کچھوہ) پانی وچ اے پر اوہدے بچے پانیوں باہر، گمی کول اوہناں دی راکھی لئی کوئی پنکھ نہیں، تے نہ ہی اوہدے کول اوہناں نوں کھلاون لئی کھاج پر فیرو وی اوہدی قدرت اوہناں نوں جیوندا رکھدی اے۔ سچا رب ہی ایہ قدرت رکھدا اے ایہنوں سمجھوتے ایہدے تے وچار کرو۔

بھگت پپا 1426ء نوں پیدا ہو یا۔ اوہ راما نند دا چیلاسی، بھگتی مارگ تے چلن توں پہلاں اوہ راجستھان دی اک ریاست دا راجاسی۔ بھگت پپا جی دا اک ہی شبد گرنٹھ صاحب وچ شامل اے۔

”کایو دیوا کایو دیول کایو جنگم جاتی
کایو دھوپ دیپ نئی پیدا پوجو پاتی
کایا بہو کھنڈ کھوجت نو بندھ پائی
نہ کچھ آبو نا کچھ جابو رام کی دہائی
جو برہمنڈے سوئی پنڈے جو کھو جے سو پاوے

پپا پر نوئے پرمت ہے ست گر ہوئے لکھاوے“⁽¹⁵⁾

یعنی منکھی دیہہ وچ ہی رب وسدا اے۔ اس جسم دے اندر ہی بخور چراغ تے بھینٹاں نیں تے اسے دیہہ وچ ہی پھلاں دے نذرانے نیں۔ میں باہر بہت زیادہ کھوج کیتی لیکن مینوں میرے جسم وچ ہی نو خزانے مل گئے۔ مینوں کچھ پتہ نہیں اے پر فیرو وی میں رب توں مہر دی منگ کرناں۔ جیہڑا کائنات نوں اپنے وگن وچ لکائی پھر دا اے اوہیو میرے دل وچ لکا ہو یا اے۔ جو

کوئی اوہنوں جتھے لبھدا اے اوہنوں او تھے ہی پالیندا اے۔ اوہ اک اُچی ہستی اے تے اوہ اپنے آپ نوں سچے گرو راہیں ظاہر کردا اے۔ بھگت بنی جی دے تن شبد شری گرو گرنٹھ صاحب جی وچ درج نیں۔ گرنٹھ صاحب وچوں بنی جی دے کلام دی وگی دیکھو:

”تہ باجے سبدا انہد بانی
تہ چند نہ سورج پون نہ پانی
ساکھی جاگی گُرمکھ جانی
اُپجئے گیان دُرم ت چھجے
امرت رس لگ نتر بھیجے
ایس کلا جو جانے بھو
بھیٹے تاس پر م گُردیو
دسم دوارا گم اپارا پر م پُرم کی گھائی
اُوپر ہاٹ ہاٹ پر آلہ آلے بھیتڑ تھاتی
دل مل دیتہہ گُرمکھ گیان
بنی جاچے تیرا نام“ (16)

یعنی انہد دا سبدا ہر ویلے وچ رہیا اے۔ اتھے نہ چن سورج اے نہ ہواتے پانی۔ گُرمکھ نوں جدوں سمجھ آ جاندی تاں اوہ سب کجھ جان جاند اے۔ جدوں گیان ملدا اے تاں منفی ذہنیت نکل جاندی اے۔ کیوں کہ تدا انسان دے ذہن دا شوہ امرت نال پُرو ہو جاند اے۔ جیہڑا اس ہتھیار دا بھید جاند اے۔ اوہو پر ماتما نوں ملدا اے۔ انسانی ہوندا داسواں بُو ہا پر ماتما تک اپڑاؤن داراہ ہے۔ دُکان دے اندر اک طاق اے، اس طاق تے وست پئی اے۔

بھگت بھیکھن جی (1473ء توں 1574ء) لکھنؤ دے قصبے کاکوری وچ پیدا ہوئے۔

گرنٹھ صاحب وچ اوہناں دے دو شبد درج کیتے گئے نیں:

”نین نیر ہے تن کھینا بھئے کیس دُدھ وانی

رودھا کنٹھ شبد نہیں اُپرے اب کیا کر ہے پرانی

رام راء ہوئے بید بنواری

اپنے سنتے لے اُباری
ساتھے پیر سریر جلن ہے کرک کرتجے ماہی
ایسی بیدن اُنچ کھری بھئی وا کا اوکھدھ ناہی
ہری کا نام امرت جل نزل ایہ اوکھدھ جگ سارا
گر پرساد کہے جن بھیکھن پاوؤ موکھ دُوارا،“ (17)

یعنی میرے ہنجر کر دے پئے نیں، میرا تن وی کمزور ہو گیا اے تے میرے وال وی دھولے ہو گئے نیں۔ میرا گلا بھر گیا ہے، میتھوں اک لفظ وی نہیں بولیا جاسکد امیں کر وی کیہ سکناں آخر میں اک عام بندہ ہی تاں ہے۔ اے میرے مالک اس جگ دے مالی تے میرے طیب۔ میری راکھی کر میرے مالک۔ میرے سر وچ پیڑاے، میرا جسم تاپ نال تپدا پیا اے تے میرا دل دُکھ نال بھریا ہو یا اے۔ مینوں اجیہا روگ اے جیہدا کوئی داڑو نہیں اے۔ میرے مالک دا پاک نام ہی میرے لئی امرت اے۔ اپنے مالک دی مہربانی نال بھیکھن ایہ کہہ رہیا اے کہ اوہنوں نجات دارا لہہ گیا اے۔ بھگت سورداس دا اک شبد گرتھ صاحب وچ درج اے۔

”ہری کے سنگ بے ہری لوک
تن من ارپ سر بس سبھ ارپو اند سچ دھن جھوک
درسن پیکھ بھئے ز پیکھئی پائے ہے سگلے تھوک
آن بست سیو کاج ن کچھوئے سندر بدن الوک
سیام سندر تچ آن جو چاہت جیو گسٹی تن جوک
سورداس من پر بھ ہتھ لینو دینو ایہو پر لوک،“ (18)

پر ماتما دے بلی اوہدے نال ہی وسدے نیں۔ اوہ اپنے تن تے من نوں اوہدے اگے پیش کر دیندے نیں اوہ سبھ کچھ اوہدے اگے بھینٹ کر دیندے نیں تے اوہدے پریم دے نشے وچ مست رہندے نیں۔ اوہ پر ماتما دے درشن کر کے گوڑے کماں توں رُک جاندے نیں۔ جد اوہ پر ماتما دے سوہنے نگھڑے نوں تک لیندے نیں تہ اوہ ہور کسے شے ول کشش محسوس نہیں کردے۔ پر جیہڑا پر ماتما نوں ویکھ کے فیر کسے ہور شے دے لالچ وچ اوہنوں چھڈ دیندا اے اوہدی مثال انج ای ہے جیویں کوڑھی دے پنڈے تے کوئی کیڑا ہووے۔ سورداس کہند اے کہ

پر ماتمانے میرا من اپنے ہتھ وچ کر لیا اے تے مینوں ہر سکھ نال نواز دتا اے۔
پر مانند جی (1483ء توں 1593ء) راما نند دے چیلے سن۔ اوہناں دا اک شبد گرنٹھ
صاحب وچ درج اے۔

”تے نر کیا پُران سُن کینا
ان پاوئی بھگت نہیں اُچی بھوکھے دان ن دینا
کام ن بسر یو کرودھ ن بسر یو لوبھ ن چھٹیو دیوا
پر بندا مکھ تے نہیں چھوٹی پھل بھی سیوا
باٹ پار گھر مَوس پِنارو پیٹ بھرے اپرادھی
جہہ پر لوک جائے اپ کیرت سوئی او دیا سادھی
پنسا تو من تے نہیں چھوٹی جی دیا نہیں پالی
پر مانند سادھ سنگت مل کتھا پُتیت ن چالی“، (19)

یعنی توں پُراناں نوں سُن کے کیہ پراپت کیتا؟ اوہ سُن دے باوجود تیرے
من وچ پر ماتما دا پیار نہیں نسر یا نہ ہی بھکھے نوں کھانا کھلاون دی تینوں چاہ
ہوئی۔ نہ ہی توں کام، کرودھ تے لوبھ وی نہ چھٹیا۔ تیرا مکھ دو جیاں دے
اوگن بیان توں باز نہیں آیا تیری ایہ کرنی اچھل تے سیوانے بے فائدہ
اے۔ اے وی توں دو جیاں نوں لٹ کے اپنا پیٹ بھرنا ایں۔ جدوں توں
اگلے جہاں جائیں گا اودوں ہی تینوں ایہناں گوڑے کرماں دا پتہ چلے گا۔
پنسا (ظلم) کولوں توں چچھا نہیں چھڈا سکیا، توں اے دو جیاں جنیاں تے ظلم
کرنا ایں۔ پر مانند توں سادھاں دی سنگت وچ تے رل گیا ایں پر توں
سادھاں والے کم کیوں نہیں کر رہیا؟

ایہ اوہناں بھگتاں دا کلام اے جیہڑے زرگن بھگت سن تے گرنٹھ صاحب وچ اوہناں
دے کلام نوں جگہ ملی۔ ایہناں توں علاوہ وی زرگن تے سگن بھگتاں دی اک لمی سوچی ہے جیہناں
وچ بھگت چرن داس، بھگت ٹلسی صاحب، گوسوامی ٹلسی داس، دیا بانی، بھگت دریا صاحب
مارواڑی، بھگت دریا صاحب بہاری، بھگت داڈو دیال، بھگت دھرماس جی، بھگت پلٹو جی، بھگت

بھیکھا جی، میرا بانی، سہو بانی وغیرہ دا کلام اتھے دتا جا رہیا اے۔

چرن داس (1703ء-1782ء)

”اکھیاں گرو درن کی پیاسی
اکٹ لاگی پنٹھ نہاروں تن سوں بھئی اُداسی
رین دنا موہیں چین نہیں ہے چننا ادھک ستاویں
تل پھل رہوں کلپنا بھارین نچل بدھ نہیں آویں
تن گیو سوکھ ہوک ات لاگی ہر دئے پاوک باڑھی
کھن میں لوٹی کھن میں بیٹھی گھر انگنا کھن ٹھاڑھی
بھیتز باہر سنگ سہیلی باتن ہی سمجھاوے
چرن داس سکد یو پیارے نینن نہ درساوے“ (20)

بھگت تلسی صاحب (1511ء-1623ء)

”کام کرو دھ اور لو بھ کی جب لگ من میں کھان
تب لگ پنڈت مورکھ دونوں ایک سمان“ (21)
”دیا دھرم کا مول ہے نرک مول ابھیمان
تلسی دیا نہ چھوڑیے جب لگ گھٹ میں پران“ (22)

دیا بانی (1750ء-1775)

”گرو بن گیان دھیان نہیں ہووے
گرو بن چوراسی مگ جووے
گرو بن رام بھگتی نہیں جاگئے
گرو بن اُسھی کرم نہیں تیاگئے
گرو ہی دین دیال گوسائیں
گرو سرنے جو کوئی جانی

گرو ہیں سب دیون کے دیوا
گرو کو کوت نہ جانت بھیوا، (23)

بھگت دریا صاحب مارواڑی (1733ء-1815ء)

”کہاں کہوں میرے پت کی بات
جو رے کہوں سوئی انگ سہات
جب میں رہی تھی کتیا کنواری
تب میرے کرم ہتا سر بھاری
جب میری پت سے منسا دوڑی
ست گر آن سگائی جوڑی
تب میں پت کا منگل گایا
جب میرا سوامی ویاہن آیا
تھ لیوا دے بیٹھی ساگا
موہیں لینی بایوں آنگا
جب دریا کہے مٹ گئی دوتی
آپو ارپ پو سنگ سوتی“ (24)

بھگت دریا صاحب بہاری (1674ء-1780ء)

”تم میرا سائیں میں تیرا داس، چرن کنول پت میرو باس
پل پل سمرؤں نام سُباس، جیون جگ میں دیکھو داس
جل میں کُمدن چندا کاس، چھائی رہا چھپ پُہپ بلاس
ان منی گنگن تھیا پرگاس، کہہ دریا میٹا جم تراس،“ (25)

بھگت داؤد دیال (1544ء-1603ء)

”دریا یہ سنسار ہے، رام نام نچ ناؤ
داؤ ڈھیل نہ کیجئے، یہ اوسر یہ ڈاؤ

کچھو نہ کہاوے آپ گوں، سائیں گوں سیوے
 داؤ دوجا چھاڑ سب نام نچ لیوے
 داؤ ایسے مہنگے مول کا، ایک سانس لے جائی
 چودہ لوک سمان سو، کاہے ریت ملانی
 داؤ زربکار نچ ناؤں لے، جیون ایہ اُپائی
 داؤ کرترم کال ہے، تاکے یکٹ نہ جائی،⁽²⁶⁾

بھگت پلٹو جی (سن نامعلوم)

”چھوڑ کتھنی کہیں گیان سے جدار ہوں

رین او دوس کیا پڑھے گیتا

کیتک پنڈت مئے نرک میں سدھارتے

لوبھ اور موہ بس رہا ریتا

بنا تہی رہے مگتی نہ ملے گی

کام او کرودھ کوناہیں جیتا

داس پلٹو کہیں بیٹھ ست سنگ میں

آپو میں دیکھ لے رام سیتا،⁽²⁷⁾

میرا بائی (1504ء)

”تمرے کارن سب کچھ چھوڑ دیا

اب موہی کیوں ترساؤ ہو

برہ بھالاگی اُرانترا

سو تم آئے بھجاؤ ہو

اب چھوڑت نہیں بنے پر بھ جی

ہنس کر تڑت بلاؤ ہو

میرا داسی جنم جنم کی انگ سے انگ لگاؤ ہو،⁽²⁸⁾

سہجو بائی (1725ء)

”اب تم اپنی اور نہارو
 ہمرے اوگن پہ نہ آؤ تمہیں اپنا برد سہارو
 جگ جگ ساکھ تمہاری ایسی، وید پُر ان گائی
 پتت اُدھارن نام تمہارو، یہ سُن کے من درڑھتا آئی
 میں اجان تم سب کچھ جانو، گھٹ گھٹ انتر جامی
 میں تو چرن تمہارے لاگی، ہو کر پال دیال سوامی
 ہاتھ جو رکے ارج کرت ہوں اپناؤ گہہ باہیں
 دوار تہارے آئے پری ہوں پورُش گن مو میں کچھ ناہیں
 چرن داس سہیا تیریدرسن کی بندھی پاؤں
 لگن لگی اڑوں پران اڑے ہیں، تم کو چھوڑ کہوں کت جاؤں“ (29)

بھگتی لہر دیاں ایہناں ساریاں شاعراں دا کلام پڑھ کے ایہ سمجھ آوندی اے کہ سب توں پہلاں اوہ سارے ایٹور نال ملن دے چاہیوان نیں۔ اوہناں دی سب توں پہلی ترجیح پرمانتا اے۔ پرمانتا نال اوہناں دا پریم ہی اوہناں دے جیون دامل اے۔ بھگت، پرمانتا نال ملن لئی گرو دی لوڑ تے بہت زور دیندے نیں۔ اس مابعد الطبعی مقصد توں علاوہ بھگتاں دا اک ہور مقصد اخلاقی نوعیت دا وی اے۔ اوہ ایہ کہ بھگت لوک ایٹور نال اپنے پریم دے ذریعے اپنی ہوند دیاں منفی خواہشاں نوں مارن دا جتن کردے نیں۔ ہندوستانی فلسفے وچ منفی طاقتاں ایہ نیں کام، کرودھ، لوبھ، موہ تے ہنکار۔ بھگت پہلاں آپ ایہناں توں چھٹکارا حاصل کردے نیں تے فیر اپنے منن والیاں نوں وی ایہناں توں بچن لئی پریردے نیں۔ اوہناں دی شاعری دا اک وڈا حصہ ایہناں منفی طاقتاں دی بند یا کردا اے۔ اک ہور اچھی گل ایہ ہے کہ ایٹور دی سرجی جیا جیون نوں اوہ ایٹور دا ہی روپ سمجھ کے اوہدے نال دی پیار کردے نیں۔ اس پریم لئی اوہ کسے ونڈ دے قابل نہیں نیں۔ ایہوکارن اے کہ اوہ ذات پات، دھرم ایمان تے ہر قسم دی ورن ونڈ توں آزاد نیں۔ اس آزادی دا پرچار وی اوہناں دی شاعری وچ ملدا اے۔ بھگت لوک خشک تپسیا تے مذہبی ریتاں رسماں نوں

اک عام انسان لئی مشکل دا کارن سمجھدے نیں۔ اس لئی اوہ مذہبی اجارہ داری دے خلاف نیں۔
اوہناں بھانے مذہب دا پئیادی مقصد ایہ ہے کہ منکھتا دی بھلائی کرنا اے۔

References:

- * Lecturer: Associate College (B) Rahwali Gujranwala.
- 1- EVOLUTION OF BHAKTI MOVEMENT IN NORTHERN INDIA DURING 15 AND 16 CENTURY-PRIYANKA SRIVASTAVA-ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY INDIA-2013-45
- 2- As Above-46
- 3- As Above-50
- 4- As Above-51
- 5- Guru Garanth Sahib- Rama Nand G-Ghar Pehla
- 6- Guru Garanth Sahib-Raag Goojri-Sri Jay Dev Ji ka Pad-Ghar4
- 7- Guru Garanth Sahib-Siri Raag-Tarlochan ka
- 8- Guru Garanth Sahib-Goojri Siri Naam Dev Ji k Pad-Ghar Pehla
- 9- Guru Garanth Sahib-Baani Sadhney Ki-Raag Bilawal
- 10- Guru Garanth Sahib-Raag Aasa, Ang486
- 11- Guru Garanth Sahib--Raag Gouri-Ang338
- 12- Sardar Jafri-Kabeer Bani (Karachi:Aaj Ki Kitabein,2005)43
- 13- Guru Garanth Sahib-Raag Dhanaasri-Ang695
- 14- Guru Garanth Sahib-Raag Aasa-Ang488)
- 15- Guru Garanth Sahib-Raag Dhanaasri-Ang695
- 16- Guru Garanth-Raag Raam Kali-Ang974
- 17- Guru Garanth Sahib-Raag Sooraath-Ang659
- 18- Guru Garanth Sahib-Saarang Mehla 5-Soordaas
- 19- Guru Garanth Sahib-Raag Saarang-Ang1253
- 20- Jagdeesh Chander Sethi-Santon Ki Baani (Punjab:Dera Baba Jaimal Singh,2006)381

- 21- Kavi Raaj Aanand Saroop- Sant Tulsi Daas Dohaawli (Lahore:Genral Book Depo)06
- 22- As Above-10
- 23- Jagdeesh chander Sethi-Santon Ki Baani (Punjab:Radha sawami Satsang,2006)426
- 24- As Above-428
- 25- As Above-431
- 26- Seva Singh-Sant Daadu Dayal Sahib (Bayas:Radha Sawami Satsangat,1997)44
- 27- Paltoo Sahib Ki Baani (Paryaag:Bell Vedar Press,1954)03
Jay Krishan Chaudhary-Meeran k Geet (Illah Abad:Idara Anees e Urdu,1959)40
- 29- Jagdeesh chander Sethi-Santon Ki Baani (Punjab:Radha sawami Satsang,2006)511

سورج گرہن: اک نويکلی لکھت

Abstract:

Afzal Ahsan Randhawa's name is eminent in Punjabi Literature and Language. He was a great poet, astute novelist, incredible story writer and austere translator. His writings set an example for new authors. By profession he was a lawyer and politician but he chose Punjabi to express his thoughts and stayed an activist for its growth. Suraj Grehan is his third novel which he calls an autobiographical tale. Due to its unique creativity and narrative it is an important contribution to Punjabi novel. The writer has narrated the story of this novel through the letters of two characters Eva and Sahibaan. It throws light on the differences between Pakistan and Switzerland on societal, religious and political grounds. The novel depicts two lovers from different civilizations and narrates their love for each other regardless of the restrictions of borders and society. This article aims to critically analyze the novel Suraj Grehan with its language and different aspects which make it a masterpiece of its time.

Keywords: Afzal Ahsan Randhawa, Punjabi Literature, Novelist, Translator, Pakistan, Switzerland, Eva, Sahibaan, Political Grounds, Different Civilization.

.....

”سورج گرہن“، افضل احسن رندھاوا دا تیجا پنجابی ناول اے۔ ناول دے پہلے ایڈیشن دا چھپن ورھا 1984ء، دوجی چھپت 1996ء دی اے، ایہنوں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لہور نے

(1) چھاپیا اے۔

میلان کنڈیرا دے آکھن موجب اٹھارویں صدی دے ادھ وچ رچرڈ سن نے خطوط نویسی دے انداز وچ ناول دی اک اجہبی شکل دامڈھ بنھیا جس وچ پاتر اپنیاں سوچاں تے جذبات دا اعتراف کردے نیں۔⁽²⁾ ناول دی ایہ شکل انسان دی اندرونی سیاحت دا راہ اے جہدے ذریعے کسے وی وجود دی کھوج ممکن بنائی جاسکدی اے۔ ایس سلسلے دی اک اہم گڑی خلیل جبران دی کتاب ”محبت کے خطوط“ وی اے۔

اُردو زبان تے ادب دے کھیتر وچ ایس پکھوں میرزا ادیب دی لکھت ”صحرا نورد کے خطوط“ جہڑی بعد وچ ”صحرا نورد کے رومان“ دے سرناویں پیٹھ چھپی ایس سلسلے دی اک اہم گڑی اے۔ قاضی عبدالغفار دے دو ناول ”مجنوں کی ڈائری“ تے ”لیلیٰ کے خطوط“ اتے کشور ناہید دی نثری پتھی ”بُری عورت کے خطوط: نازائیدہ بیٹی کے نام“ سلاہن جوگ لکھتاں نیں۔ جہناں وچ پڑھنہار وکھ وکھ چٹھیاں وچ بیانی ہوئی کہانی راہیں اڈ و اڈ کرداراں دیاں سوچاں تے سدھراں جان وچ سہل ہوندے آں۔

افضل احسن رندھاوا دی لکھت ”سورج گرہن“ اپنے مخصوص سائل، منفرد بیانیے تے تکنیکی پکھوں اک نویکلی کہانی اے۔ ایہ سارا ناول خطاں دی صورت وچ لکھیا گیا اے جہنوں لکھاری نے دو وڈے حصیاں وچ ونڈیا ہویا اے۔ ایس دا پہلا انک ”سوئزر لینڈ توں پاکستان“ ایوا ناں دی گڑی دے اپنے محبوب دوست ہارس مین نوں لکھے گئے خطاں تے ادھارت اے۔ جد کہ ایس ناول دا دوجا اہم حصا ”پاکستان توں پاکستان“ دے سرناویں پیٹھ صاحبان ناں دی پنجابن گڑی دے اپنے سجن مرزے نوں لکھیاں ہویاں چٹھیاں تے مشتمل اے۔ ناول نگار نے ایہناں دو وکھ وکھ دیشاں وچ وس رہیاں گڑیاں دے خطاں راہیں ناول دی کہانی نوں ادبی رنگ دیون لئی ”سورج گرہن“ دے شروع وچ ”ابتدائیا“ اتے ناول دے اخیر تے ”اختتامیا“ دے سرلیکھ پیٹھ ایس ساری کتھا نوں سمیٹن اتے بیانن دا چنگا آہر کیتا اے۔ لکھاری نے ایس کہانی دامڈھ کجھ انج بنھیا اے:

”ایواتے صاحبان دے خطاں وچ لفظاں دے لکھو کھ جگنو سیتے پے ہن۔“

میں ایہناں خطاں دے رنگ برنگے کاغذاں توں اک اک جگنو جگا جگا کے
اپنے چٹے کورے ورقیاں اُتے دھروا گیا۔ انھیاں راتاں دی کاکھ بھری چپ
دی دہشت، دناں دے سریرتوں چانے لاه دین والی بے مہری، موسماں دے
دھرو دی روح نوں پچھو پچھو کر دین والی کنڈ دی پیڑ دے وچ وی انھیریاں
وچ پئے ہوئے ورقے، لفظاں دے اوہناں لکھاں جگنوواں نال چمکن
ڈھے نیں۔“ (3)

ایوا دے ہارس مین اُتے صاحباں دے مرزے راہیں ”سورج گرہن“ وچ افضل احسن
رندھاوا نے عشق تے احساس دی جیہڑی کھیڈ رچائی اے اوس وچ ایہ چارے پاتر وکھو وکھ
ہوندیاں ہویاں وی اکو ذات داروپ وکھالی دیندے نیں۔ ایس اکساہرتا بارے لیکھک نے اپنے
ایس ناول وچ کجھ انج دس پائی اے:

”میرا یار، میرا لنگوٹیا، ایوا دا ہارس مین، صاحباں دا مرزا، مینوں ایوا تے
صاحبان دے سارے خط دے کے کہن لگا! ایہ سارے لفظ آزاد کر دے تے
آپ اوہ پتا نہیں کدھر گواچ گیا۔ میں ایہ خط پڑھدا گیا تے اوہ سارے درد
اپنے ماس تے ہڈاں اُتے جردا رہیا، جیہڑے کدے ایوا نے جرے سن،
جیہڑے کدے صاحبان نے جرے سن، جیہڑے کدے ہارس مین یا مرزے
نے جرے سن۔۔۔“ (4)

”سورج گرہن“ وچ ایوا ولوں ہارس مین نوں لکھے خطاں دی تعداد 57 اے۔ ایہ
سارے دے سارے خط 21 ستمبر 1975ء توں لے کے 4 دسمبر 1979ء تک دے عرصے وچ کار
لکھے گئے نیں۔ ایہ سبھ خط اڈ و اڈ تھاواں: جینیوا، برن، باسل (سوئیزر لینڈ)، وارنگھم (سرے)،
نیویارک، لاس اینجلس، نیوزی لینڈ اُتے ہوٹل فارچونا (ہانگ کانگ) توں ایوا، ناں دی گروی نے
اپنے محبوب ہارس مین دے ناں لکھے ہوئے نیں۔

ایوا، دے جیون دے دو مقصد نیں: اک اوس دی پڑھائی لکھائی..... تے دوجا ہارس مین
دیاں یاداں دے سہارے ایس آس تے جیونا کہ اوہ اک نہ اک دن دنیا دی کسے نہ کسے گٹھے،

کدھرے نہ کدھرے ضرور مل پٹھن گے۔ ایوا، اپنی مرضی دی مالک آپ اے۔ اوہ مسلسل اکلیاں رہن دا تپ سہندی آرہی اے۔

ایوا، دے ہارس مین نوں لکھے خطاں وچ سوئزر لینڈ دی قومی کونسل دے الیکشن، پاکستان وچ ملٹری دے ٹیک اوور، پنجاب وچ آئے سیلاب، نویاں ویکھیاں فلماں، پھلاں، تصویریاں، ریڈیو توں سنے گیتاں، موسیقی خبراں، ملکی تے غیر ملکی سیر سپاٹے تے ہارس مین دی محبت، اوس دیاں انٹ یاداں آتے اوس دیاں لکھیاں نظماں توں دکھ ہور روز وار دیاں ہونیاں اُن ہونیاں دی دس پیندی اے۔ اوس دے اینکاں خطاں وچ نکلیاں نکلیاں ذاتی خبراں، اوہدے خاندان دیاں روز وار دیاں رُجھاں تے واپریاں دا ویروا آتے ایوا، دی نوکری دی ادلا بدلی تے اوس دی دو جے شہراں وچ رہائش بارے چھوٹیاں موٹیاں گلاں شامل نیں۔ ایوا، دے پیار دے انمول رنگاں وچوں اک رنگ دی دکھ حاضر اے:

”جدوں وی میں تیرے بارے وچ سوچتی آں تے میں اکثر تیرے بارے وچ سوچدی رہتی آں۔ میریاں اکھاں اگے تیریاں اکھیاں آوندیاں نیں..... تیریاں اکھیاں جیہڑیاں میرے وچ دی لنگھ کے میرے اندر تیک چلیاں جاندیاں نیں تے میرے اندر دی ہر شے دیکھ لیندیاں، پڑھ لیندیاں نیں۔ ایس لئی تینوں میری بے چینی تے بے قراری دا تے پتا ہوئے گا ہی جس نال میں تیرے خط آون، اوہنوں پڑھن، فیر پڑھن تے اوہدا مزالین دی منتظر آں۔ میں اکثر اوقات تے بہت واضح طور تے تینوں محسوس کر سکتی آں! پر مینوں تیرے ولوں اشارہ ملن دی وی بہت بہت بخشی ہوندی اے۔ ایہ مغربی لوکاں دی مادہ پرست سرشت دا حصا اے! بہت گرم جوشی، پیار تے محبت نال!“ (5)

افضل احسن رندھاوا دا ایہ ناول پیار کرن والے ایہناں انساناں دے پوتر احساس دا بھرواں نمونہ اے۔ پرا ایوا، دے خطاں وچ اوس مغربی معاشرے دے مرداں دا اوہدے نال چنگا بھیڑا جھو جھیا وی ورتاؤ اے..... اوس بارے لکھاری نے اوہدے خطاں وچ کوئی دس نہیں پائی

جس توں ایہ گویڑ لاسکیے کہ او تھوں دے وسنیک مرد عورت نوں کیویں ویکھدے نیں۔ جدوں ایس ناول دے دو جے انک وچ صاحبان دے خطاں وچ ایہ گل بڑی اگھڑویں اے۔

صاحبان، ”سورج گرہن“ ناں دے ایس ناول دا دو جا اہم مرکزی پاتر اے۔ صاحبان دا تعلق پاکستان دے تواریخی شہر شیخوپورہ نال اے۔ اوں دے لکھے ہوئے خطاں وچ اپنے محبوب نال عشقیہ وارنگی نوں اچھتا حاصل اے۔ صاحبان ولوں مرزے نوں لکھے گئے خطاں تے نئے رقعیاں دی تعداد گھٹ ودھ 64 دے لگ بھگ اے۔ ایہ سارے دے سارے خط اُتے رُقعے 3 ستمبر 1980ء توں لے کے 22 جنوری 1983ء تک دے عرصے وچ کار لکھے گئے نیں۔ ایہ سبھ خط پاکستان دے اڈ و اڈ شہراں: شیخوپورہ، ملتان، پنڈی، اسلام آباد، لہور تے ہری پور ہزارا وچوں اپنے سجن دے ناں بڑے لکھ اُتے موہ پیار نال لکھے گئے چا پدے نیں۔ مرزا اُتے صاحبان دی پہلی ملاقات نوں لیکھک نے کجھ اِنج لفظی روپ دتا اے:

”صاحبان نال وی میری ملاقات ستمبر دے پہلے ہفتے دے پہلے دنوں وچ ہوئی پر سال 1980ء سی تے شہر لہور۔ اوہ یونیورسٹی چوں ایم اے اکنامکس وچ گولڈ میڈل لین والی گڑی، اک وڈے آدمی دی سفارش نال لہور، ہی دے اک وڈے ادارے وچ نوکری کر رہی سی۔ ایہ اوہدی مرداں دے ادارے وچ پہلی نوکری سی۔ ایس لئی اوہدے توں نبھ نہ سکی۔ اک دوست دے گھر اک دعوت وچ اوہ مینوں ملی تے جدوں اوہ مینوں ملی، اوہ غصے وچ بہتی سی یا پریشان بہتی، ایہ دسنا کافی مشکل اے۔۔۔“ (6)

صاحبان دے عشق وچ جنون وی اے تے پاگل پن وی..... اوہدی جنونی طبیعت دے سبھاں وچ وحشت، اکتاہٹ تے بیزاری وی گٹ گٹ کے بھری ہوئی اے تے محبت، خُدی پسندی، خُدی غرضی وی۔ اوں دی طبیعت وچ اپنے بارے ایہ سوچ وی شامل اے کہ اوہ کسے دے آگے لف جاوے والی یاں جھک جاوے والی سوانی نہیں اے۔ اوہ معصوم وی اے تے لڑاکی وی.....۔ اپنے دوال و سدے حرصی، لالچی، دوغلی، لوفر، لُچے تے جھوٹے لوکاں وچ اک مرزا ای اوں دی اجہی ٹھاہر اے جس نال اوہ اپنی زندگی دیاں نکلیاں وڈیاں ہونیاں تے واپریاں ہسی نشی

سانجھیاں کر لیندی اے۔ اوہنوں ایس سماج وچ اک مرزا اہیہ شخص وکھالی دیندا اے جیہدے موڈھے تے اوہ اپنا سر رکھ کے، دل کھول کے روسکدی اے۔

مشرقی معاشرے وچ صاحبان نون توڑن تے ٹھیس اپڑان والے اُنج تے بہت لوک نیں پر اوہنوں ٹٹی ہوئی نون جوڑن والا، کھلری ہوئی نون اکھیاں کرن والا ہور کوئی نہیں اکلا مرزا ای اے۔ شاید ایسے پاروں کئی وار صاحبان اوس کولوں معاشی مدد دی صورت وچ گجھ پسیاں دی منگ وی کر لیندی اے۔

صاحبان اپنا فارغ ویلا اپنے چھوٹے بھین بھراواں نال لڈ وکھیڈ کے یاں فیرو کوئی کتاب پڑھ کے یاں موسیقی سُن کے گزار دی اے۔ صاحبان دے خطاں وچ اوس دے اندلے ڈھڑکو، عشق دی وارتا، اوس دی نوکری دیاں خبراں، اسلام آباد دی رہائش، ملتان کالج وچ لیکچر دی خالی آسامی دی خبر، اوہدی اپنی تے اوس دی ماں دی خراب طبیعت دی روداد، روز وار دفتر کی کماں کاراں دی تفصیل، خواہاں دی سانجھ توں وکھ اوہدی شادی بارے گل بات شامل اے۔ صاحبان دے خطاں وچ کدھرے کدھرے زرا اکو اک شعر وی درج ہوندا اے تے کدھرے کدھرے اوس دے گھر دے پتے اُپر مرزے نون خط نہ لکھن دی ہنک وی لکھی دسدی اے۔ ایس وچ دفتر دے فون نمبر اُتے صاحبان نون فون کال کرن دی روک دا معاملہ وی شامل اے۔ ایس توں وکھ، مختلف ملاقاتاں دوران اک دو جے نال ہون والیاں چھوٹیاں موٹیاں، غلط فہمیاں تے نا انصافیاں بارے گلے شکوے، نتاں ترلے، معافیاں تے قسماں دی بوچھاڑ وی شامل اے۔ اپنے اک خط وچ صاحبان نے لکھیا اے:

”مرزیا! ایہ گل میں فیرو دہرا رہی آں! میں ساری دی ساری تیری آں!
 صرف تیری آں! ہمیشا لئی تیری آں..... توں میری محبت ایں، میری زندگی
 ایں، میری ساری دولت ایں۔ مہربانی کر کے ایہ گل ذہن وچ رکھیں کہ میں
 کوئی عام سستی یاں کمینی گڑی نہیں..... جے اک وار میں اپنے آپ نون
 تیرے لڑنال ہنھ لیا اے تے کیہ تیرا خیال اے کہ دُنیا وچ کسے ہور دے مگر
 وی ٹری پھراں گی؟ ہُن میرے کول ہور واسطے گجھ نہیں! میری ایہ ساری دُنیا

ہُن توں ایں! میرا تیرا رب گواہ ہو یا کہ میرا ایہ سریر تے میری ایہ روح
 صرف تیری اے۔ تے کدے کسے حال وچ وی، کسے ہور دا ایہدے نال
 کوئی واسطہ نہیں ہووے گا۔ ایہ گل پھرتے لکیر سمجھیں!! بھادیں میں کدے
 تیرے نال رہ سکاں یاں نہ..... میں قسم کھا کے کہنی آں کہ میں صرف تیرے
 لئی پیدا ہوئی آں تے صرف تیرے لئی مراں گی۔ تیرے بغیر میں گجھ وی
 نہیں! میں اپنی ساری زندگی وی تیرا انتظار کردی رہاں گی۔ توں پنجاہ سال
 بعد وی دیکھیں گا کہ تیرے لئی میرے جذبات اوہو ای نہیں جیہڑے آج
 نیں۔ تیرے بارے میرے ایہ جذبات صرف موت نال ہی بدل سکدے
 نیں!!“ (7)

مشرقی معاشرے وچ کسے وی جوان، ذہین تے پڑھی لکھی عورت نوں گھروں نکل
 کے..... باہر جا کے کسے وی ادارے وچ نوکری کرن وچ کیہ کیہ مسائل پیش آؤندے نیں؟ تے
 اوہنوں روز کسراں اینکاں راگیراں، آفس میٹس تے روز ملن گلن والے لوکاں دیاں شکی مزاج،
 حرصی تے لالچی نظراں دا مقابلہ کرنا پیندا اے؟ صاحبان دے خطاں نوں پڑھ کے بھلے بھانت
 اچھیاں سبھ گلاں دا وی اندازا ہو ای جاندا اے۔ خطے دے ہور ناں دیشاں وچ وی سوانیاں تے
 گڑیاں چڑیاں نوں آئے دن کم کار دے سلسلے وچ گھروں باہر آون جاون ویلے کیہ کیہ مسئلے مسائل
 پیش آؤندے نیں؟ اوہناں دی اک جھلک لئی صاحبان دے لکھے ہوئے اک خط دی جھلک دیکھو:

جیہناں توں تُوں میرے لئی خوشیاں منگدا پھرنا ایں، اوہ سارے شریف لوک
 تے مینوں پتھر مارن والیاں وچ سن۔ اک مچھلی سارے تالاب نوں خراب
 کردیندی اے تے اک گڑی سارے ادارے نوں تباہ کردین لگی سی،
 میرے دو نمبر باس کہیا سی۔ میری وجھا توں تباہ ہوندا اک ادارہ بچ گیا اے
 تیرے شہر دا۔ توں وی شہر دے لوکاں وانگ شکر کر کے خوش ہو..... توں رونا
 کیوں ایں؟“ (8)

روشن خیال، کم کار نال جُوی، آزاد عورت تے پڑھی لکھی صفِ نازک نوں خورے کیوں

و کا د مال تے ڈنگ ٹپاؤ شے سمجھ لیا جاندا اے؟ ایس پکھوں صاحبان دے خطاں و چلی پپتا بڑی دکھ بھری اے۔

افضل احسن رندھاوا نے ”سورج گرہن“ وچ ایوا، تے صاحبان دے خطاں راہیں اک پاکستانی آتے اک غیر ملکی عورت دی سوچ دے بنیادی فرق تے زندگی جیون دے دکھ وکھ سبھا، عزاں تے پاتراں دے دُھراندر ہور ہی جذباتی ٹٹ بھج نوں بیانن دی بھرویں کوشش کیتی اے۔ لکھاری نے اپنی ایس لکھت وچ انساناں دے ظاہر تے باطن دی دُنیا دی جیہڑی تصویر پینٹ کیتی اے اوس وچ کدھرے کدھرے اوہنے کئی نازک مسئلیاں نوں وی چھیڑیا اے۔ ”سورج گرہن“ زندگی دے سفر وچ مشرق تے مغرب دی وسوں، سوچ، محبت، آزادی تے عورت دی ہوند دا نو بیکلا مطالعا اے۔

”سورج گرہن“ وچ افضل احسن رندھاوا نے اک وڈے ناول کار وانگ کوئی لکچر، بھاشن، تقریر، بھاری منطق آتے پھوکی دانشوری نوں نہ جھاڑ کے اوس دی کہانی نوں پیتلا، بور آتے بوجھل نہیں ہون دتا۔ البتہ ایس ناول وچ اک دو اوگن اچھے نیں جیہناں بارے جے کوئی گل نہ کیتی گئی تے اوہ لکھاری آتے اوس دی ایس لکھت نال سراسر نا انصافی تے بے ایمانی ہووے گی۔ پہلی گل ایہ کہ ایواناں ہارس مین دی پہلی ملنی..... اک پاکستانی کھڈاری دے طور تے جینوا ایئر پورٹ تے اوہناں کھڈاریاں دے آدر وچ کیتے گئے اک اکٹھ وچ ہوئی سی۔ پر ناول وچ کدھرے وی ایوا دے خطاں توں ایہ گل صاف سدھ نہیں ہوندی پئی اوس دا ہارس مین کدے کوئی کھڈاری وی سی تے پاکستانی ٹیم دا حصا وی سی۔ اوس دے شاعر آتے ناول کار ہوون دی دس ایوا دے چوکھے خطاں توں ضرور ظاہر ہوندی اے۔ ایس لئی ناول دے شروع وچ جے ایس پاسے دھیان دتا جاندا کہ ہارس مین کوئی کھڈاری نہیں، سگوں اوہ تے اک شاعر تے لکھاری اے تاں گل اِنج وگڑنی کوئی نہیں سی۔ ایس سلسلے وچ سوئزر لینڈ وچ پاکستانی کھڈاریاں دے آدر وچ ہوون والے اکٹھ نوں پاکستانی لکھاریاں دے آون دی تئسی وچ اک ادبی تقریب داروپ وی دتا جاسکدا سی۔ اِنج ناول کار دی شخصیت نال گڈ مڈ ہوون والا ہارس مین دا پاتر ہور بتر کے ساہمنے آسکدا سی۔

ایسے طرحاں اک ہور خط وچ ناول کار نے ہارس مین دے دوست دے طور تے ایوا،

نوں لکھے اک خط وچ منیر نیازی دا جیہڑا مشہور تے مقبول شعر درج کیتا اے۔ اوس دا پہلا مصرعا اوہ نہیں اے جیہڑا کدے منیر نیازی نے آکھیا سی:

گُجھ اُنج دی راہواں اوکھیاں سن
گُجھ گل وچ غم دا طوق وی سی
گُجھ شہر دے لوک وی ظالم سن
گُجھ مینوں مرن دا شوق وی سی⁽⁹⁾

افضل احسن رندھاوا نے اپنی ایس لکھت وچ ایس شعر دا پہلا ٹک گُجھ اُنج درج کیتا اے: گُجھ پیار دے پینڈے اوکھے سن۔⁽¹⁰⁾ ایہ پروف دی غلطی تے نہیں ہوسکدی۔ البتہ ایس نوں ناول کار دی اپنی دلی ریتجھ دے طور تے ویکھ سکدے آں!

افضل احسن دے رچے ”سورج گرہن“ ناں دے ایس ناول وچ دوہ نہ مرکزی پاتراں (ایواتے صاحبان) دے گھٹ ودھ گل 120 خط شامل کیتے گئے نیں۔ ایواتے صاحبان دے ایہناں خطاں نوں ناول دا حصا بناون ویلے جے ایہناں خطاں دی مناسب چون کر لیتی جاندی تے ایہ ناول 296 صفحات دی ضخامت توں بچ سکداسی۔ اُنج نہ تے ناول دی کہانی خانہ مخاہ دی طوالت دا شکار ہونی سی اتے نہ ای اوس وچلیاں روز وار دیاں اکو جھیاں واپریاں وچ کسے قسم دی کوئی دوہرائی آونی سی۔ کیونجو ایہناں خطاں وچوں کئی اجھے خط وی نیں جیہڑے ناول دی ضخامت وچ تے اچھا خاصا وادھا کردے نیں پر اوس دی کہانی دے مفہوم وچ کوئی خاص وادھا نہیں کردے۔

”سورج گرہن“ آساں، اُمیداں، سدھراں، ریتجھاں تے چاواں دی رُت وچ پھٹدیاں لگراں تے محبت دی کُوسی کُوسی دُھپ وچ سک رہے جذبیاں دی کہانی اے۔ ایہ ناول موسم بہار وچ بنی اوہ چُپ فلم اے جس وچ چیری دے رُکھاں تے پھل کھڑ رہے نیں۔

ایہ ناول دو دکھ دکھ، نکھڑویاں تے او بھڑ تہذیبیاں دے پیار کرن والے لوکاں دی پریم کتھا دا اک سچل، نوینکلا اتے اچرچ نمونہ اے۔ پنجابی ادب دے کھیتز وچ ایس طرحاں دی، ایس اسلوب تے نوینکلی تکنیک وچ لکھی کوئی ہو ردوجی لکھت نہیں ملدی۔

حوالے:

- ☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج سول لائنز لاہور
- 1- افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن (پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، دوجی وار اکتوبر 1996ء)،
  - سن
  - 2- میلان کنڈیرا، ناول کافن (اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد 2017ء)، 26،
  - 3- افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، 17
  - 4- ایضاً، ص 18
  - 5- ایضاً، ص 60
  - 6- ایضاً، ص 22
  - 7- ایضاً، ص 169-170
  - 8- ایضاً، ص 166-167
  - 9- منیر نیازی، گل کلام (خزینہ علم ادب الکریم مارکیٹ اُردو بازار لاہور، 2002ء)، 28،
  - 10- افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، 52